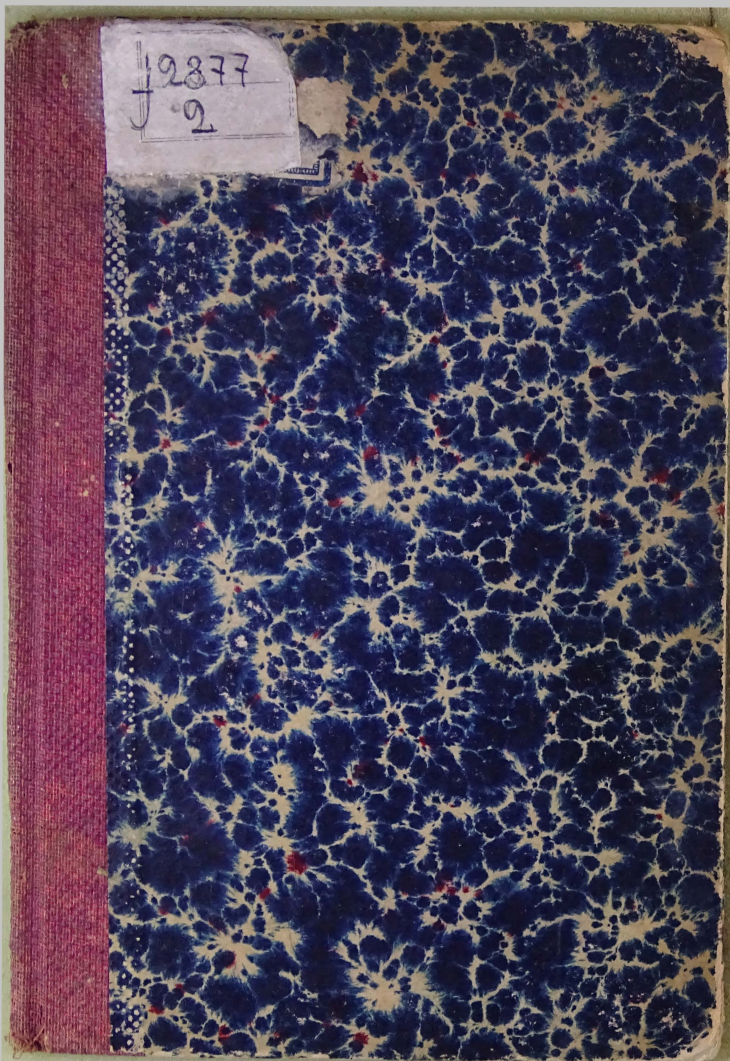

192877
J 2

ი ს შ ო რ ი ა

ქართულის სვამბისა და წიგნების ბეჭდვისა

1626—1900

გამოცემა

ზ. კიკინაძისა

-1
ბ ფ ი ლ ის ი

სტამბა ექ. ივ ხელაძისა. ✚ Тип. Ев. Ив. Хеладзе.

1900

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 27-го Января 1900 г.

ისტორია

ქართული სტამბისა და მწიგნობრობის ბეჭდვისა.

1625 — 1900

ევროპაში, გუტენბერგისაგან შემოღებულ სტამბის იარაღის მოგონების ცნობები, ერთიან მალე მოიფინა, ახლად დაბეჭდ-ლ წიგნების ცნობები მთელს ევროპას ელვასავე მოედო, ეს ცნობები ბალაკანის კუნძულზე მცხოვრებ სლავიანებმაც კარგად შეიტყეს. ჩვენშიაც გაიგუს, რომ ევროპაში სასტამბო იარაღი და წიგნის ბეჭდვაც მოუკონიათო. წიგნის ბეჭდვის ამბები შრავალთ სჯეროდათ, მრავალთათვის დაუჯერებელი იყო. ჩვენს დაუჯერებლობას მალე მოეწინა უებარი წამალი, ევროპის კათოლიკე სარწმუნოების მალიარებელთ მამათაგან ამის ცნობები საქართველოშიაც მალე მოიფინა, დაუჯერებელი ამბავი დასაჯერებელ ჰქვეს მით უფრო, რადგანაც მაშინ ტფილისში, კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ ეპისკოპოსის კათედრაც არსებობდა და კათედრაზე მათი ეპისკოპოსნი განაგებდნენ. ამ მოძღვართ მეოხებით სტამბის ცნობებს გარდა სხვაც ბევრი რამ საყურადღებო ცნობები გავრცელდა საქართველოში.

ქართველთ თუმცა აღრიდგანვე შეიტყეს, რომ ევროპაში წიგნის საბეჭდი შემოიღესო, მაგრამ მათგან სარგე-

ბლობის ოცნება კი ჰაზრათაც არ მოსდიოდათ. გუტენ-ბერგმა 1455 წ. გამართა თავის პირველი სტამბა, ამის შემდეგ მალე სლავიანთ ტომებმაც იწყეს დაპართვა. ამ დიად საქქეს სომხებმაც დროით შიქციეს ყურადღება, ამათ 1557 წ. ვენეციაში, გაპართეს სომხური სტამბა, ამის ამბავმაც მოაწია საქართველოში, ამანაც არა მცირედი მნიშვნელობა იქონია ქართველებზე. 1564 წ. რუსებმა გამართეს მოსკოვს პირველი რუსული სტამბა. ეს ამბავიც მალე შეიტყეს ქართველთა, მიეცნენ სტამბის ნატერას, მაგრამ მოხერხება კი ერთობ უძნელდებოდათ. საქართველოში სტამბის გახსნის ნატერას და საქმეებს ის გარეყოებაც უფრო აფერხებდა, რადგანაც როდესაც ეს შესანაშნავი საქმე ევროპაში გაბრწყინდა, სწორედ იმ დროს, საქართველოსთვის კი დადგა შავი და ბნელი დღეები, იმ დროს იწყეს ჩვენს თავზე მუჟულმან მტრებმა ნაფარდობა და პარპაში, აქ სტამბის გახსნისთვის აღარავის სცალოდა. ამ დროს საქართველო განცალკევდა ნაწილ-ნაწილ, დაიკო შტოებათ, სამეფოებათ, ჩვენდა საუბედუროდ, გარეშე მტერთ გარდა, თვით ქართველთაც იწყეს ერთმანერთში მტრობა და ბრძოლა, ხშირად მთავარი მთავარს ებრძოდა, სახლიშვილი სახლიშვილს, ხეობა ხეობას, მთა მთასა, ბარი ბარს, ქართლი კახეთს, იმერეთი თვის სამთავროებს და ყველა ესენი კი ერთმანერთს. ყველა ამებით კარგათ სარგებლობდა ჩვენს გარშემო მყოფ მამბადანები. მათი მახვილი სასტრკათ გვესვებოდა გარს, შინაურ მტრობას მაინცა და მაინც დიდი შესამჩნევი ზარალი არ მოჰქონდა, რაც იყო და რამაც მოგვილო ბოლო, ეს იყო გარეშე მტერთაგან მოწოლილი ძალა. გარეშე მტრებთა ბრძოლით ქართველთ ისე გაუხდათ საქმე, რომ სტამბის გახსნა კი არა და სიცოცხლის მფარველობაც კი უჭირდებოდათ.

მრავალნი ჰკვირობდნენ და ჰკვირობენ კიდევ, რომ საქართველოში, სტამბის არსებობის ცნობებმა ერთობ გვიან მოაღწიაო, ქართველებმა სტამბა ერთობ გვიან გახსნესო. ვინც ჩვენს წარსულს დააკვირდება, იმას ეს საკვირვლად არ დაუშთება თუ საქმეს დავაკვირდებით და შევადარებთ ქართული სტამბის და წიგნის ბეჭდვის საქმეს რუსებისა და სომხებისაგან დახსნალ სტამბებთა რიცხვს, ეს მაინცა და მაინც შორი-შორს არ გამოვა, სულ 65 წლის განსხვავებას შეადგენს, პირველი ქართული სტამბა 1625 წ. რომში იქმნა გამართული, 1626 წ. ქართული ანბანის წიგნაკიც გამოიცა. ასე და ამ გეარათ, ჩვენ ვხედავთ, რომ გუტენბერგმა ევროპაში 1455 წ. გახსნა პირველი სტამბა, სომხებმა 1557 წ. ვენეციას, რუსებმა 1564 წ. მოსკოვს და ქართული სტამბა ქართველთ ლათინის წეს-რიგის პატრებმა 1625 წ. გახსნეს რომში. ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველთ შორის სტამბ-ს გახსნის საჭიროება XVI საუკ. დამლევსვე გამოითქვა, ეს გამოთქმა პირველად ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან დაიძრა, ამის ნატვრა მათ ქართველთ დიდებულთა და მეფეებსაც მოახსენეს. მათი მოხსენება ყველას ესიამოვნა, XVII საუკ. დამდეგს, რომში მათგან მიწერ-მოწერაც გაიმართა, პაპს ავედრებდნენ საქართვეოს მფარველობას, რომში ქართული სტამბის დაარსებას და წიგნების ბეჭდვას. ასეთს ნატვრას არამც თუ უცხო ქვეყნათა „პრაპაგანდოს“ ძმები და მამები აღგნენ, არამედ ყველა იმ ღროის სხვადასხვა ორდენის ძმანი და მამანიც, ყველას დიდი სიბრალული ჰქონდა აზიაში ქრისტიანობის მფარველ საქართველოსი. ნამეტურ პატივით უმზერდნენ პაპი და მისი კარდინალები.

ერთის ლათინის წეს-რიგის პატრისაგან ასეთი ცნობა

არის წარდგენილი პაპის წინაშე ქართველებს შესახებ: „მთელს აზიას სამეფოებთ შორის ქრისტიან მეფენი და ერნი მძლავრის მუსულმანებისაგან დაეცნენ, დაეცა თვით ვიზანტია, მაგრამ საქრისტიანო საქართველო, რომელიც შავ ზღვის და კასპის ზღვის შუა სძევს და რომელ ქვეყნის ხალხნიც განთქმულნი არიან ქრისტიანობის მფარველობით, დღევანდლაჲდე შეინახეს თავიანთი საკუთარი მეფობა, მთელს აზიის დაცემულ ქრისტიანებს ესენი შეგლიან, ამათ მეტი მათ მფარველო, პატრონი არაფინა ჰყავსთ. აზიაში ქართველთ დიდი ამაგი, დიდი შრომა მიუძღვით ქრისტიანობის მფარველობისთვის, კავკასიის ერთ შორის სადმე თუ ქრისტიანობა ბრწყინავს, სადმე თუ მისი შუქი ანათებს, ამ შუქის სინაარლის მიმცემნი ქართველები არიან. ასეთ ღირსეულ, ასეთ თავდადებულ ერთთვის საჭიროა სტამბის გახსნა, წიგნების ბეჭდვა. და თქვენის უწუზინდესობის მფარველობა, რადგანაც მათ შორის არა მცირედნი სცხოვრობენ ისეთნიც, რომელნიც ჩვენს სარწმუნოებას აღიარებენ“. ასეთი ცნობებით აღსანიშნული წერილები მისიონერს მარიოს მაჯის, სტეფანე პაულინს და ნიკიფორე ირზახსაც ხშირად უგზავნიათ პაპის წინაშე და დიდათ ცდილან ქართული სტამბის გახსნას. ამათს ასეთს დიდს ნატერას რვით მათივე საქმის ფაქტები გამოაჩენენ. ამათზე ბევრათ წინეთ-კი სხვა მისიონერებსაც უსაუბრია და უშრომიათ რომის წინაშე ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებისათვის.

მხნე მქადაგებელთ მეოხებით რომის უმაღლეს სამღვდელთა წინაშე ძრვილ უადვილესად დაიბადა პაპის ქართული სტამბის გახსნის შესახებ, ბევრის საუბრის და კამათის შემდეგ უკვე გადაწყდა ქართული სტამბის გახსნის კითხვა და ყველა ხარჯი იკისრა პაპის გამგეო-

ბამ. ამ საქმეს დიდათ ხელს უწყობდენ ზემოთ ხსენებული პირები: მარიოსი, სტეფანე და ნიკიფორე. ამათ შეადგინეს ქართული ანბანი, მათის თავდარიგითვე ჩამოასხეს ქართული ასოების ყალიბები, ამათის ზედამხედველობით დაარსდა სტამბა, ამათვე შეადგინეს და დასწერეს ყველა ის წიგნები, რაც-კი საქიროდ დაინახეს დასაბეჭდათ. 1625 წ. უკვე გამოცხადდა ცნობა, რომ პაპის „უცხო სამქადაგებლო ძმობის“ თავოსნობით და პაპის მფარველობით რომში ქართული სტამბა ფუძნდებოა. ამ დროს პაულინი, მარიოსი და ნიკიფორე რომში იქმნენ შიწვეულნი, მათ მალე მოაწყეს სტამბა, მის გამგეობა თვით იკისრეს და 1629 წ. უკვე ქართულ იტალიურ წიგნიც დაბეჭდეს. პირველად რომში დაიბეჭდა ქართული ანბანი—ლოცვებით, ეს ლოცვები საქართველოს კათოლიკეთათვის იყო საქირო, რადგანაც ლათინის ბერებს ძრიელ უჭირდებოდათ მრევლათვის ანბანის და ნამეტურ ლოცვების გადაწერ-გადმოწერა. იმ დღიდან ვიდრე 1800 წლამდე, რომში ქართული წიგნების ბეჭდვა არ მოსპობილა. ანბანსა და ლოცვებს მოჰყვა „ქართულ იტალიურ სლავარი“ შეგენილი სტეფანე პაულინისაგან ნიკიფორე ირბახის დახმარებით და დაბეჭდილი 1629 წ. რომსვე. აი თვი წიგნის სათაურიც, რომელიც მოგვყავს შეუცვლელად.

Dictionary giorgiano
e Italiano. Composto da Stefano Paolini con-
l'aiurio del M. R. P. D. Niceforo Jrbachi.
Giorgiano, Monaco di S. Bafilio.
ad vso de' Missionarii
della Sagra Congregatione de Propaganda fide.

გამოცემა In. Roma,
Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. fide.
CICDC XXIX=1629
Con licenza de' superiori.

ამ სათაურის მეორე გვერდზედ მოხსენება არს დაბეჭდილი თვით წიგნის შესახებ. მეხუთე გვერდზედ წინასიტყვაობა იწყება, რომელიც შედგენილია „პროპაგანდოს“ ძმებისაგან, რომ ეს „ქართულ-იტალიურა სლავარი“ იკრძალებოთ სისარგებლოთ აბეჭდებოთ. წიგნის დასაწყისი ასე იწყება:— „Alfabeto Giorgiano“. ამას მისდევს ქართული ანბანი, ანბანის შემდეგ სიტყვები იწყება, სიტყვებზე მიწერილია ქართული ასოები თ ეს სიტყვები, რომელიც თავის წერტილებითვე მოგვყავს აქ:— „:ლქსი: აბრაგა: ფანსი:“ ქართულ ასოებს გვერდით ლათინური ანბანი აქვს დაბეჭდილი, იგი ხსნის ქართულ სიტყვებსაც, გვერდზედ ლათინური სიტყვებიც აქვს მიბეჭდილი. ამ სიტყვების შემდეგ ქართული ასოები ლათინურის ასოებითაც არის ნაბეჭდი, რომ მისიონერებს გაადვილებოდათ ქართული ენის შესწავლა. წიგნი შეიცავს 128 გვ. თითო გვერდზედ დაბეჭდილია 18—19 სიტყვა, ყველა ქართულ სიტყვას თავის თარგმანიც აქვს. თავის დროის კვალით ეს წიგნი საკმარის კარგს ქაღალდზეა დაბეჭდილი, ასეთი ქაღალდი მაშინ-კი არა და XVIII საუკ. იშვიათი იყო საქართველოში. „სლავარი“ მოჰყუა ქართულ-იტალიურ გრამატიკის შედგენა, რომელ გრამატიკის ბოლოს ქალდეური, არაბული და ებრაული ასოებიც არის მოთავსებული. გრამატიკას შედარებითი კილო აქვს მიცემული. უნდა ესთქვათ, რომ იმ დროის კვალით ეს შრომა ჩვენ ერთობ დიდს სამეცნიერო შრომათ მიგვაჩნია,

დიდს შრომას გარეშე, ამ წიგნის დაბეჭდვა მაშინ დიდს ფულს, დიდს ხარჯსაც მოითხოვდა, რადგანაც იგი ვრცელი ტომია. ეს „ქართულ იტალიური გრამატიკა“ მისიონერს ნიკიფორე ირბახს შეუდგენია და გამოუციათ მხოლოდ 1670 წ. რომს, ვინ გამოსცა, თვით ენერგიულმა მისიონერმა ნიკიფორემ, თუ სხვამ?—ეს არ სჩანს, ვინ იცის იქმნება იგი ამ დროსაც კაცხალი იყო. აი თვით ამ წიგნის სათაურიც, რომელიც წიგნიდამ შეუტყველად მოგვყავს აქ:

Syntagma fon hingvarim orientalium quae in georgiae regionibus au'diuntur Liber primus Complectans Georgianae, feu Ibericae vulgaris linguae Institutiones gramaticas Authore D. Francisco-Maria Maggio, clerico regulari, Panormitano.
Romae,

Ex Typographia sacrae Congratinis de Propaganda Fide M. D. C. LXX 1670 წ. Superiorum permissu.

ამ შრომიდამ ნათლად სჩანს, რომ ნიკიფორე ირბახი დიდი შრომის და ენერგიის მისიონერი უნდა ყოფილიყოს. წიგნის გვერდთა რიცხვი შეიცავს 400 გვერდს, დაბეჭდილია საწერ მთელ თაბხიან ქალაღდზედ. ამ წიგნებს გარდა ხსენებულ პირებს სხვა წიგნებიც უბეჭდავთ, მაგრამ ჩვენ ამ წიგნების არაფერი ვიცით. 1733 წ. ამავე სტამბაში გამოსცა პატრმა ტულუკაანთ დავითამ „საქრისტიანო მოძღვრება“ რომის ქართველ კათოლიკეთათვის, შემდეგ ეს „საქრისტიანო მოძღვრება“ მეორეთ 1793 წ. იქმნა გამოცემული და მესამედ 1800 წ. მესამე გამოცე-

მაში მღვდელს ახალციხელ ბალინაშვილსაც მიუღია მონაწილეობა. 1741 წ. ამავე სტამბაში გამოცა პატრმა ტულუკაანთ დავითამ პატარა „საქრისტიანო მოძღვრება“ მოკლედ დარიგებული მარტვილთათვის. დაიბეჭდა წმიდა რომის ქალაქს, სასწავლოს შინა, რომელსაც ქართულათ ჰქვიან „პროპაგანდო ფადე“ მთავრობასა ბენედიქტე XII რომის პაპისა 1741 წელს. გამოცემის: ხარჯი პაპის ყოფილა. ქართული ასოების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ იგინი კარგათ ჰხატევენ ქართულ ანბანის სახეს თავის მოქარგულობით. ასოების ზომა დღევანდელის ასოების მეთექვსმეტე ნომერს უდრის. უნდა შევნიშნოთ, რომ „სლავაჲში“ ნახპარია ძველი ქართული მართლ წერის ნიშნები, სამსამი წერტილი ჯვარდინათ, რის ხმარებაც XVI საუკ. საქართველოში მხედრულს ხელთ-ნაწერებში წინ წავიდა. ქართულის გრამატიკილამ კა ეს გამოდევნილია, აქ ნახპარია მართლ წერის ყველა საგრამატიკო ნიშნები. ასე რომ ამის მზერით კაცი განცვიფრდება, პირველად ლათინის ბერებმა შემოიტანეს ეს ნიშნები ჩვენში, პირველად ამათ იხპარეს ქართულს წიგნებში. XVII საუკუნეში-კი არა და ამ ნიშნების ხმარება ქართველებმა თვით XVIII საუკუნეშიაც არ იცოდენ. ამ გრამატიკაში ნიშნებიც საოცარის სიფრთხილით არის ნახპარი, არსად კაცა მათ უადგილობას ვერ შენიშნავს, ყველგან რიგზე არიან დანიშნულნი.

უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ ერის ისტორიაში, პირველ ქართულ სტამბის გახსნა 1709 წ. კი არ უნდა მივაწეროთ, არამედ 1625 წ. რომში, როცა პაპი ურბანუს მერვე საქართველოს მფარველი გახდა, როცა საქართველოში მათი მქადაგებლები გაჩლდენ. ჩვენ, 1626 წ.

უნდა ვიანგარიშოთ ქართული სტამბის გახსნისთვის. რაგია, რომ ასეთ დღეს საგანს, ძვირფას მხარეს ჩვენის ისტორიისას, სრული ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს, ოდესმე რომში პირველ ქართულ სტამბის დაარსების სახსოვრად ვიღვსასწაულოთ კიდევ, მთელს ევროპას ვამცნოთ, რომ პირველი ქართული სტამბა როდის და სად გაიხსნა, ამისთანავე აინუხსოს ისტორია იმ განწყობილების, პატივისცემის და სიბრალულის, რაც კი ჩვენს მეფეებს და პაპებს შორის ყოფილა დამკვიდრებული. ამ ისტორიისათვის რომში ძრიელ ბევრი მასალები აღმოჩნდება, ამ მასალებიდან კარგათ გამოსჩნდება, თუ რომის ტახტმა რა განძრახვით გახსნა რომში ქართული სტამბა.

რომის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობებმა საქართველოშიაც მალე მოაღწიეს, ჯერ ქართველთ დაბეჭდილი წიგნები არც კი ენახათ თვალით, რომ სიტყვით ესმოდათ: რომში, პატრებს ქართული წიგნები დაუბეჭდიათ. ეს თქმულება მალე გამართლდა, ლათინის პატრებმა ქართულად დაბეჭდილი წიგნები მალე შემოიტანეს საქართველოში, ეს ნაბეჭდი წიგნები ოთხსაეკუთხიე მოჰფინეს, ყველა ქართველი განკვირვებულ იყო ასეთის საოცარის საქმისაგან, მრავალთ იწყეს თვალის გახილება და ირგვლივ ფხიზლათ მზერა. იმ დროის ქართველთ ხშირად უსაუბრიათ სტამბის და წიგნის ბეჭდვის საქიროებაზე, მაგრამ მოხერხებით კი ვერ მოუხერხებიათ, შინაურს და გარეულს მტრობას და გარემოებას ხელი შეუშლია მათთვის, ხოლო რაც შეეხება სტამბის გახსნის საქიროებას და ცნობებს, ეს საქართველოში უპირველესად რომიდან შთამოდგრილა, ასე რომ ჩვენი სტამბების ისტორიის სიღიადე რომიდან იწყება და ამ მნიშვნელოვან დიად საქმის წარმომადგენლებათ მარიოს მაჯი, ნიკოლოზ

ირბახი და სტეფანე პაულინი იგულისხმებიან, ესენი არიან ჩვენი წარმომადგენელნი, ამ მოძღვართ მოქმედება და სახელები ანათებენ ჩვენის ბეკდერს ისტორიაში. ოდესმე თუ ქართულს ან ევროპიულს ენებზე დაიწერა ქართული ბეკდერის ისტორია, იქ ეს პირები მაშინ უპირველეს ადგილს დაიკავებენ.

ამ შქადაგებელ მოძღვრებთა შესახებაც ვიტყვიტ მცირედ რამეს: ზემოხსენებულ მოძღვარ მისიონერებში გარდა ნიკიფორე ირბახის ყველანი ტომით იტალიელნი იყვნენ, იგინი ეკუთვნოდნენ პაპის „უღესოთა სამქადაგებულა ქმობას“, რომელსაც მათებურათ „პროპაგანდა ფიდე“ ეწოდება. ესენი აღრიდგანვე იყვნენ აზიის ქვეყნებში ნავალი, შემდგომ მოგზაურობის იგინი დაემკვიდრნენ საქართველოში. აქ მათ კარგა ხანს იცხოვრეს, გაიცნეს საქართველოს კუთხეები, ხალხი, ენა, ისტორია სხვა-და-სხვა პირობები და ბოლოს ამ ხალხისთვის ცდა და ღწეას მიეცნენ, უკანასკნელ მათის მოხებით რომში ქართული სტამბაც გაიხსნა. ამ სახელოვან მისიონერების ცხოვრების წელნი 1650 წლებამდე სჩანს, შემდეგ კი ისპობა მათი სახელის მოხსენება. საქართველოში მათი მოსელა შეეხება 1615 — 1617 წლებზე არა უგვიანეს. სტამბის გახსნის შემდეგ ესენი მიხმობილნი იქმნენ რომში. რომში მისულთ ქართველთ ერს მარტოთ სტამბის გახსნა და წიგნების ბეჭდვა არ აქმარეს. ამათ მოხსენება მიართვეს პაპს და ითხოვეს „პროპაგანდოში“ ქართული ენის კათედრის დაარსება და საყოველთაოდ იქ ქართული ენის მკოდნე პროფესორის ყოლა. პაპი თანხმა გახდა ამის და მალე იქმნა უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში ქართული ენის კათედრის დაარსება, მასზე პროფესორათ დადგენილ იქმნენ თვით ეს მოძღვარნიც, რის მეოხებით რომილამ ესენი

საქართველოში ევლარ დაბრუნდნენ. იქ დარჩნენ, იქ მოღვაწეობდნენ ჩვენის გეარის სასარგებლოთ, ჩვენის წარსულის მამა-პაპათ ძეთ გონების განსანათლავათ. ქართულენის პროფესორებთ რიცხვი რომში თვით მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგამდისაც კი არ მოსპობილა. უკანასკნელ დროს, ე. ი. 1800 წ. რომში, პაპის „უცხო ქვეყანათა სამქადაგებლო“ ენის კათედრის უფროსად ახალციხელი მღვდელი გრიგოლ ბაღინაშვილი იყო, რომელიც აგრეთვე სომხურ ენის პროფესორათ იგულისხმებოდა.

საშუალო საუკუნეობიდან, ევროპაში, კათოლიკის სარწმუნოებისათვის იწყება ათასწორი სარწმუნოებრივი ბრძოლა და კამაჯი. სასტიკს კამათს რეფორმაციებიც მოჰყვა. იმ დროს, კათოლიკის ეკლესია დიდს განსაცდელში იყო, მას დიდი გასაქირი აღვა, მაგრამ რომს ამ გაქარვების დროსაც კი არ დაუფიწყნია საქართველო და ქართველი ხალხი, აღმოსავლეთის ხალხებთ შორის საკმარისი ზედამხედველობა ჰქონიათ ქართველობაზე მიპყრობილი, ქართველთ სასარგებლოთ იგინი ფულსაც საკმარისად ხარჯავდნენ. ეს დიდათ საყურადღებოა და მასთანვე პატივ საცემი. ეს ისტორიული მშვენება ჩვენის ისტორიისა მომავალში იქამდის დიდებით და სხივოსნობით შეიმოსა, რომ ქართული წიგნების საბეჭდი სტამბები რომის სტამბის მიბაძვით ვენეციას, ფრანკს და კონსტანტინეპოლსაც იქმნენ დაარსებული, სადაც ქართველთ კათოლიკის ბერებისაგან აღიბეჭდნენ მრავალი სასარგებლო ქართული წიგნები. უნდა ითქვას მოკლეთ, რომ თვით XVIII საუკ. ვახტანგ მეფისაგან გახსნილს სტამბის წინამორბედათაც ზემო ხსენებულ რომის სტამბა უნდა ჩაითვალოს.

ქართველ სამღვდლოებს პატრების მოქმედება

თვალ წინ სარკესაებ დაუდგათ. და XVII საუკუნის ბოლოს, რალაც ბელზედ, ვალახიაში ყოფილა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი, რომელსაც კარგათ შეუსწავლია სლავიანთ წიგნების ბეჭდვის საქმე, ამას მსწრაფ მიუქცევია ყურადღება ქართულს ენაზე წიგნების ბეჭდვის შემოღებისთვის. მას დიდი ნატვრა მისცემია საქართველოში ქართული სტამბის დაარსებისთვის, ამიტომ ამ მღვდელ მთავარს საქართველოში მიწერ-მოწერა გაუმართავს და რჩევა, რომ დროა, თფილისში, ქართული საბეჭდო სტამბა დაეარსათო. ამის თანხმანი მალე გამხდარან ქართველთა დიდებულნი და წერილიც მიუწერიათ, რომ ძრიელ კარგი იქნება, თუკი ქართველები ამას მოვახერხებთო. ამ განძრახვის მეთაურათ ვახ. მეფეს სთვლიან, მაგრამ ეს არ არის სწორი, ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ზემო ხსენებულ ეპისკოპოსს და ვახტანგ მეფეზე ბევრათ აღრე სტამბის გახსნის შესახებ საუბარი არჩილ მეორესაც ჰქონია, რომელიც მოსკოვში კარგა ხანს სცხოვრებდა, გარემოებამ ამას არ მისცა შემთხვევა სტამბის გახსნის, მისი საქმეები მრავალნაირათ დაიხეანჯა, მხოლოდ შემდეგ დროს, — ამის ნატვრა ვახტანგ მეფე შეასრულა ზემოხსენებულ ეპისკოპოსის ღწვით და ქადაგებით.

ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ზემოხსენებულ ეპისკოპოსს ვალახიაში ჩამოუსხმეინებია ქართლი ასოები, ამ ასოების ნიმუშები საქართველოში გამოუგზავნია, შემოუთვლია: „ნახეთ ეს ასოები და თუ მოგეწონებათ, მამინ დასთანხმდით და თქვენც მიიღეთ, თუ არ მოგეწონებათ, მამინ უარი სთქვითო“. ასოების მიღებისათანავე ქართველთ დიდათ მოეწონათ, ამათ ეპისკოპოსს თანხმობის წერილი მისწერეს, დაავალეს შრომის მიღება, ყველა იარაღის მოპოვება, მცოდნე ოსტატების და ყველა მათ სა-

ქართველოში გამოგზავნა და სტამბის დაარსება. ქართველებსკოპოზსაც დიდათ ცნობილია ესეთი ნატერა, მეფის ვახტანგის ბრძანება უმაღლესად შეასრულა, მაღლე იშოვნა ოსტატი კაცები, მოიბოვა ყველა სასტამბო იარაღი, ჩამოასხმევინა ქართული ასოების ყალიბები, ყალიბებს მოკყვა თვით ასოების ჩამოსხმაც და უკანასკნელ მეფის ვახტანგის და ლეონ ირანთა მსაჯულის ხარჯით საქართველოშიაც გამოგზავნილი. ოსტატებთ შორის ოთხი კაცი ყოფილა ხელოსანი, ერთი მბეჭდავი და სამიც ამომწყოები, ერთი ამათგანი მიხაილი უფროსი ყოფილა. ჩვენის ჰაზრით ეს რიცხვი უნდა შეეხებოდეს 1707 წ. არა უგვიანეს, რადგანაც 1709 წ. თფილისში უკვე გამოიკენ ქართული წიგნები. ვიდრე სტამბა დაარსდებოდა, მინამდის თფილისში დაფუძნებულ იქნა ქართველთ მწიგნობართ გუნდი, რომელ ბრძენთაც მუშაკობა იწყეს ქართულ სამღრთო წერილის განხილვის, ბერძულს დედნებთან შედარების და საბეჭდათ მომზადების. ვახუშტი და ვახტანგი-კი ისტორიულ, გეოგრაფიულ და სხვადასხვა მასალების შეკრებას მიეცნენ. ამათ თავიანთი შრომა შემდეგ დროებში რუსეთში დააქთავრეს. ერთი ამ მშრომელთაგანი ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონი, ორბელიანი ყოფილა. 1709 წ. გამოცემულს „საქმე მოციქულთა“-ს ბოლოს აი რა გვარი შენიშვნა არის მიწერილი: — „ოდეს განაგებდა საქართველოს ამისწული კეთილ მორწმუნე მეფის არჩილის და სასულჯანის მეფის გიორგისა და ბატონის ლეკანისა ღვთის მოყვარე, განათლებული ვახტანგი, გულ მოადგინა და მოიღო სტამბა კალაქით, რომელ არ ოდეს ყოფილაყო საქართველოში, სკლით წერაში ჩვენი სამღრთონი წერილი განწყობილიყო, და მე, ღვდის მისწულსა ამ მონაზონს ნიკოლოზს (ორბელიანს) მიბრ-

ძანა წიგნების გასწორება და განსილვა. დიდის ქირითა, ბერძენთ სამოციქულოთ შემწეობითა, სიტუკა და ასო მეტ ნაკლები გაკმართუ და ესე საძიებელი არც ერთ ენაში არ იყო, სიადილისა და ადრე პოპინისათვის ახლა მე გაკაკეთე და თუ გულის სმა უოფ, დიად ადგილია და ამის სწავლებას საძიებლისათვის, — იქ იძიე, კინც ჩემი ნაშრომი წიგნები ნახოთ, ღვთის სიუკარულისათვის, შენდობას მიბრძანებდეთ, მე დიდათ შემეწევის და თქვენ უზრუნველ იქნებით“. ამავე წელს დაიბეჭდენ „დაუჯდომელი“ 1000 ც. პატარა ლოცვანი 1000 ც. 1710 წ. გამოიცა „ჟამნი“ 450 გვ. ბოლოს მოხსენებულთა: — „ჟამნი, აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულს ენასა ზედა, ჟამსა ამაღლებულისა და სახელოვანისა მეფისა, უფლისა ქაიხოსროსა, წარსაგებელითა და საფასითა ბატონიშვილის უფლისა კახტანგისა, გაიმართა ხელითა ნიკოლოზ მღვდელმონაზონის ორბელიშვილისათა და მიხეილ სტეფანეს მის ოგარო კლასკლისა ხელითა“. სხვა წიგნებზედაც ესევე ნიკოლოზ მღვდელმონაზონი აწერს, რომ მე გაემართეთ. ზოგი წიგნები სხვებს გაუმართავთ, მეთაურობაკი ამას სქერია. შემდეგ ეს მღვდელმონაზონი თბილელათ იქმნა აპყვანილი. 1709—1713 წლებამდე თფილისში დაიბეჭდვენ შემდეგი სასულიერო შინაარსის წიგნები: ზოგი ორჯერ სამჯერაც გამოიცენ: კონდაკი 500 ც., ზატყი 500 ც., ჟამნი, მეორეთ 500 ც. სამოციქულო მეორეთ, დავითნი, სახარება მეორეთ, ვრცელი ლოცვანი, მცირე ლოცვანი მხედრულათ, ტიბიკონი, კურთხევანი, პარაკლიტონი, სადღესასწაულო, მარხვანი, ძილის პირნი და ზოგიც სხვა წვრილი საეკლესიო წიგნები, ზოგი მხედრულის ასოებით და ზოგი ხუცურათ. ზოგიერთს გამოცემებს პირველს ფურცელზედა, ზოგს ბოლოს, საქართველოს სამეფო გერბი აზის,

57
A

ზოგზე დახატულია მეფე ლეონ ირანთა მსაჯული, მამა ეახტანგ მეფისა, რომელიც სპარსეთში სცხოვრებდა, იქ მთელის ირანის მსაჯულათ ირიცხებოდა, დიდი შესანიშნავი ქვიანი კაცი იყო. იგი შეერთებულ იქმნა შეას სარწმუნოებასთან, მაგრამ საიდუმლოთ-კი კათოლიკობას აღიარებდა, ზიარებას სპარსეთში მყოფ ლათინის ბერებისაგან იღებდა. ამან განუზიარა მოგზაურს მისიონერს იეზუიტს პოლონელს კრუსინსკის, რომ მე კათოლიკის სარწმუნოებას ეალიარებ ჩუმათაო. ასეთი დიდებული მეფენი ქართველით ხშირათ არ გვყოლია. ეს მეფე საქართველოს სამეფოს საქმეების გამო სპარსეთში სცხოვრებდა, შაჰის დავალებით მუსლიმანობას აღიარებდა, მაგრამ გულით-კი ნამდვილი ქრისტიანი, ქართველი იყო. ეს მეფე სპარსეთიდან დიდათ ეხმარებოდა საქართველოს, როსტომ მეფისავე, სპარსეთიდან ეს საქართველოს დიდს მფარველობას უწევდა, თვით სტამბის გახსნასაც ეს დიდის სიამოვნებით მიჰკვებებია, სპარსეთიდან დიდი დახმარება მიუცია ამ საქმისთვის, ყველაზე მეტათ მას სიამოვნებია, რადგანაც სპარსეთში მყოფ ლათინის პატრებისაგან მას კარგად სცოდნია მნიშვნელობა სტამბის გახსნის და წიგნების ბეჭდვის, მისის დახმარების, პატრონიზმის და საქართველოს მფარველობის სამახსოვროდ, ეახტანგ მეფესაც ლეონ ირანთა მსაჯულის სახე წიგნებში მოუქცევია, ლეონ ირანთა მსაჯული სკამზედ ზის, ხელში ქრისტიანულის ჯვრით გაკეთებული ყავარჯენი უჭირავს, გვერდზედ დახატულია ბაგრატიონების გვირგვინი, ირგვლივ ხუცური წარწერა აქვს.

იმ დროის ქართველთა, სამღრთო წერილს გარდა საერო მწერლობასაც მიაქციეს ყურადღება, სამართლიენ მოვალეობის აღსრულებას მოჰკიდეს ხელი და „ვეფ-

ხის ტყაოსნის“ ბეჭდვაც განიძრახეს. შეუღღწენ „ვეფხის ტყაოსნის“ გამოცემის სამზადისს და 1711 წ. უკვე დაიწყო ბეჭდვა ისე, რომ 1712 წ. „ვეფხის ტყაოსანი“ ცალკე წიგნათ გამოიცა. ამ ძვირფას საუნჯის გამოცემას ზოგი სასულიერო პირნი წინ აღუდგნენ. „ვეფხის ტყაოსნის“ ჰაზრებს სამეძაოთ სთარგმნიდნენ. ამიტომ ამ წიგნის შინაარსის გააცნობად ვახტანგ მეფე ახსნა დასწერა, რუსთველის ჰაზრებს შეძაობა მოაშორა. ამის ახსნა „ვეფხის ტყაოსნის“ ბოლოშია მოთავსებული. თვით „ვეფხის ტყაოსნის“ ბოლოს დაბეჭდილია ორი ტაეზი, რომელიც მიუწერ და მიუბეჭდილია იმ დროის მწიგნობართ ქართველთ.

„ვეფხის ტყაოსნის“ პირველს გვერდზედ მოყვანილია შემდეგი: „ვეფხის ტყაოსანი“ აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულსა ენასა წყდა, უამსა ამაღლებულისა საქართველოს მშრობელისას, უფლისა ვახტანგისა, შრომითა და წარსაკუბელითა მისივე მშრობელისათა, გამართა ხელითა სელმწიფის კარის დეკანოზის შვილის მიქელისათა, ქალაქ თფილისის, ქრისტეს აქეთ 1712 წ. დასაბამითგან კიდრე აქამოდე 7220“. მეორე გვერდზედ მოთავსებულია ლექსი პატივად ბაგრატიონთ შთამომავლობის შესახებ. მესამე გვერდზედ მოთავსებულია შემდეგი:—„მადიდებელი წმიდისა სამებისა მე გუტომობით, ძირ მოდგმობით დაკითხანძან, ძის ძემან სასულე განთქმულისა მეფისა ვახტანგისაძან, მისწულმან ქებულისა არწილისაძან და დიდათ პატიოსნისა ლეკანისაძან, მშრობელმან საქართველოსაძან, ვახტანგ — მოკიეკანე მესტამბე ვლახეთით და გაკაკეთე სტამბა სახსრად სულთა წინათქმულთა მეუეთასა, მამისა და დედისა ჩემისა გურიელისასულისა თუთასთვის, საღვინებულად სულისა ჩემისა და ჩრქუნის ბატონისასულისა დედაოფლისა რუსუდანიას და ძე-

თა და ასულთა ჩვენთა აღსაზრდელათ“. მეოთხე გვერდზედ დახატულ დაღვიძილია სურათი ვახტანგ მეფისა. „ვეფხისტყაოსნის“ უკანასკნელ ტაეპის შემდეგ მოთავსებულია შემდეგი ორა ტაეპი, რომელიც მოგვყავს აქვე, რადგანაც ამ ტაეპს მჭიდრო კავშირი აქვს ჩვენის სტამბის დაარსების ისტორიასთან:

„აწ დაიბეჭდა სტამბაში, პირველ ნაწერი ხელისა, უგბილთა ფრიად სისწაგლო, გონიერთ გულთა თმენისა, მეფის ვახტანგის ბრძანებით და სიბრძნით კეთილ მქმნელისა, და ხაღვაწი მისის მლოცველის, მესტამე მიქაელისა“. დაესრულა ესე წიგნი, ქორანიკონს უნსა სმულსა; უეკლაგასა უხარდა, რიტორსა და ხმა უსულსა, სომღრთოა და საეროცა, კისიცა აქს სმენა გულსა, და უსწაგელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გულს უსრულსა.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ვალახიილამ საქართველოში მოსული მესტამე მიქაელი, უნგრეთელი ყოფილა, ხოლო ვალახიაში მყოფი და აქედამ თავის ხელოსნებით საქართველოში მოსულა. ამ მესტამბის და მის ამხანაგებთ ცხოვრების ცნობები ჩვენთვის დაფარულ არს, ისე ვიცით, ესენი საყოველთაოდ საქართველოში დაშთენილან, ამათ აქ, საქართველოში, ქართველთ ძეთათვის შეუსწავლებიათ ქართული ასოების ხაზვა, ყალიბების ამოჭრა, ასოების ჩამოსხმა, ამოწყობა, ბეჭდვა, შავი საბეჭდი წაშლის კეთება, თვით რკინა-ხის დაზგების მომზადებაც. ერთის სიტყვით სრული ხელობის ცოდნა სასტამბო საქმეების. სანაქებოთ ითვლება მათი ოსტატობა წითელ და შავ წამლით ქართული წიგნების ბეჭდვის ხელოსნობაში. რაც შეეხება ზემოთ მოხსენებულ კარის დეკანოზის შვი-

ლის მიქაელის ხსენებას-კი, ეს ჩვენ სულ სხვა პირათ მ-გეაჩნია, სხვა მოღვაწეთ, კარის დეკანოზთ ჩვენ უნდა სახეში ვიქონიოთ ქართველთა მეფეთა კარის ეკლესიის მოძღვარი, მამასადამე ეს მიქეელი ქართველი კაცი, ქართველი მესტამბე უნდა იქმნეს, იქმნება მან თავის ცოდნა უნგრეთ-ვალახიელ მესტამბე მიქელ სტეფანეს ძისაგან შეისწავლა.

უნდა ესთქვათ, რომ უნგრეთ-ვალახიელ მიქელ სტეფანეს ძემ მოჰფინა ჩვენში სტამბის ხელოვნობის ოსტატობა, ამ ხელობის ოსტატ ქართველნი ამან მოაპზადა. მისი ასეთი შრომა ქართველ მეფეთაგანაც დიდათ პატივცემულ და ღვაწლ დებულ იქმნა, მიქაელი აზნაურის შეილობით იქმნა დაჯილდოებული 1710 წლებსვე ვახტანგ მეფესაგან, იგი უნგრეთ ვალახიაში აღარ დაბრუნდა, საქართველოში დასახლდა და აქვე გარდაიცვალა. XVIII საუკუნის ნახვას, ამისაგან დაზრდილ მესტამბემა საქართველოში უკვე თავი იჩინეს. ესენი არიან ასოთ-ამომწყობი: რომანოზ რაზმაძე, ჩუბინიძე დავითი მღვდელი, ქარტყოფელი მღვდელი კვეერაშვილი, გიორგი პაიჭაძე, რომანოზ ზუბაშვილი, ანუ ზოგთაგან ზუბალაშვილათ წოდებული და რამდენიმეც სხვა ასოთ-ამწყობნი და მბეჭდაენი, პირველ ხარისხის ოსტატნი, თორემ მეორე ხარისხის ხელოსანთ სახელებს ჩვენ აქ არ ვასახელებთ. უნდა ესთქვათ, რომ ჩვენს სტამბების მოღვაწეთ ისტორიის ცნობები ერთობ ღარიბია.

ჩვენდა საუბედუროთ, ქართველთ კეთილ დასაწყისს, არ მიეცა დიდი ხნის დრო, 1712 წ. ვახტანგ მეფე სპარსეთში მიიხმეს, ამის მაჰაც იქ იყო, მაგრამ საქმე ისე მოეწყო, რომ ესეც უნდა უსათუოთ წასულიყო, 1713 წ. უკვე წავიდა. ვახტანგ მეფის განსვლამ საკმარისად შეა-

ფერხა სტამბის საქმე, ამ სტამბაში, საერთო „ვეფხისტყაოსანს“ გარდა აღარაფერი დაბეჭდილა, თუ იბეჭდებოდა რამ სასულიერო წიგნები. 1717 წ. კვალაჯ დაიბეჭდა „უამნი“ 1720 წ. „კურთხევა ეკლესიისა და ოდიკისა“ და ორი სამიც სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. ვახტანგ მეფის სპარსეთიდან დაბრუნების შემდეგ ამ სტამბაში 1722 გამოიკა „აათა“ ანუ ცის ქმნულება, ე. ი. „კოსმოგრაფია“ სპარსულიდან ნათარგმნი თვით ვახტანგ მეფისაგან, ამ წიგნთან ერთად სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდნენ, მაგრამ მათ აღსრულება ვერ მიეცენ, ორი წლის განმავლობაში ვახ. მეფეს რამდენ გზისმე მიეცა შემთხვევა სპარს-ოსმალებთან ომებისა, ერთ წელს განჯაზე სამჯერ იყო. სტამბის საქმის მართვის დრო აღარ ჰქონდათ. 1723 წ. ლეკთა და ოსმალთ თფილისი დაიპყრეს. ქართველთა სტამბის იარაღი მიწაში დაფლეს, დამალეს, სტამბა მოიშალა სრულიად. 1724 წ. ვახტანგ მეფე თავის სახლობით, დიდის ძაღლის თავად-აზნაურობით, სამღვდელეობით, ძვირფასის ნივთებით, ოქრო-ვერცხლით და ძველის ქართულის წიგნებით რუსეთში გადასახლდნენ. ქართლი უპატრონოდ დასტოვეს. ამ გარემოებამ დიდი მენი დაარტყა ქართლს. ქართლის უპატრონო ხალხი მაინც სულით არ დაეცნენ, მიეცენ ღწვას და უკანასკნელ თფილისიდან ოსმალნი განაძევეს, ლეკნი მოხპეს, თფილისი გაანთავისუფლეს.

ოსმალთა განდევნის შემდეგ ქართლის ტახტზედ თეიმურაზ მეორე ავიდა, ამის მტრობის დროს სტამბაც განაზღვრდა. საჩქაროდ მოძებნეს სასტამბო იარაღები, ყველაფერი მოაწყვეს და მალე განცხადდა სტამბის დაარსების ცნობა. განახლებულ სტამბის გამგებლად იგივე პირები იქმნენ და იშენულნი, ვინც ვახტანგ მეფის დროს განაგებდნენ. ამ

დროს ქართველთაგან სტამბის შეგირდებიც განამზადდნენ. მეფის თეიმურაზის ბრძანებით განახლდა ქართული სასულელო წიგნების ბეჭდვა, მის მეფობაში რამდენიმე წიგნი გამოიცა. თეიმურაზ მეფის შემდეგ გაიშვა ძე მისი ირაკლი 11-რე, ამის მეუღლის დროსაც შესაფერათ წავადა სტამბის საქმე, ხელმეორედ დაიბეჭდვენ საეკლესიო წიგნები. საერთო გამოიცენ ლოცვები ქართულად ანბანებით. ამ დროებში დაიხილნენ ყველა ის ოსტატნი, რომელნიც ვახტანგ მეფის სტამბის დროიდან განაგებდნენ, ამიტომ მათ მაგიერ სხვა ხელოსნები გამოვიდნენ, სტამბის უფროს ზედამხედველათ დანიშნულ იქმნა მესტამბე, მარტყოფელი მღვდელი დავით კეფერაშვილი.

ამ დროს სტამბა, მეტეხის ეკლესიის გალავანში იყო მოთავსებული, სადაც XVII საუკ. როსტომ მეფე სახლობდა, დღეს იმ ალავას საპატიმროა გამართული. 1750 წლებში, სტამბის და წიგნების ბეჭდვის საქმე ისე წავიდა, რომ წიგნების საბეჭდათ ცენზურაც იქმნა დანიშნული. ამ წლების შემდეგიდამ ლოცვის წიგნებში ქართველთა მეფეთა სახელების მოხსენების ბეჭდვაც შემოიღეს; მაგალითებრ: მეფის ირაკლის დროს, დაბეჭდალს „დაუჯდომელში“ მოხსენებულია მეფე, დედოფალი და მეფის ძენიც. 1784 წ. თფილისში გამოიცა „კურთხევანი“ პირველ ფურცელზე აი რა წარწერა აქვს მიბეჭდილი:— „სადიდებულად... დროს: ყოვლად უბრწყინაჯლისის, უკეთილმისახურესის და უმაღლესის ირაკლი მეორისა, მეფისა ყოვლისა საქართველოსისა და კეთილ მორწმუნისა დედოფლისა დარკვან, ჯადანის ასულისა და კეთილ მორწმუნეთა მეფის ძეთა და ასულთასა, კურთხევითა უნეტარესისა და უწმიდესისა მეფის ძის ანტონი, პატრიარხისა ყოვლისა საქართველოსისა, ჩვენის უწმიდესის სინოდისათა, დაიბეჭდა წიგნი

ესე, საძლთო გურთსეკასი, სამეფოსა ქაღაქსა თფილისს, ჰა-
ლატსა სამეფოსა, წელსა დასაბამითგან სოფლისა გსუბ, სო-
ლო განხორციელებიდან სიტყვისა მღკთისა ჩღწდ. თვესა
თებერგალსა რიწსესა ა“. მეორე გვერდზედ დაბეჭდილია
ბაგრატიონების გერბი. ამ ცნობაში საყურადღებოა ის,
რომ ანტონ კათალიკოზი რუსეთის უწმინდესის სინოდის
წევრათ არის მოხსენებული. ამ გარემოებას დიდი ყურა-
დღება უნდა მიექცეს ოდესმე და ცნობები გაირკვეს კარ-
გათ. ამის მნიშვნელობის ჩვენ არა ვიცით რა.

როგორც გამოვარკვეთ, წიგნები ყოველთვის სამე-
ფოს საფასით უბეჭდავსთ. მხოლოდ 1793 წ. მღვდელ
ქრისტეფორე კეყერაშვილს, თავის ხარჯით რამდენიმე
წიგნი დაუბეჭდია. მაგალითებრ აი რას სწერენ:— „ღრ-
მატიკის განონსა ზედა განმარტკითა ჰრობის (!) მარტკითა
მისის უწმიდესობის მონისა, არხიმანდრიტს ტრიფილესითა,
ხელითა მესტამზე რომანოზ ზეზაშვილისათა, მებრძანს უკე-
თილმისსურესისა და უმაღლესისა ხელმწიფისა ყოკლისა სა-
ქართველოსა, ირაკლი მეორისა, მე, მისსა მონსა, მისის
უმაღლესობის კარის მღკდელს, მარტყოფელსა ქრისტეფორე
კეყერაშვილსა განგება და ზედამხედველობა სტამბისა, რომ-
ლისა სურვილი ფრიად მსქენდა და დაგებულე შრომითა და სა-
ფასითა ჩემითა: მხედრული „დაუჯდომელი“ 700 ც. „კიტა-
ის სიბრძნე“ გაიოს ნაწველიშვილის თარგმანი 700 ცალი
ლოცვანი 1000 ც. სანარება 1000 ც. კვალად სანარება
1000 ც. და მარსვანი 1000 ც. შეწერილთა ყოკლად წმიდი-
სა სულასათა ესე ყოკლნი ზემოსსესებულნი წიგნნი დამაბე-
ჭდაკს ხარჯითა ჩემითა, აღსამადლებლად და განსამადიერებ-
ლად უფლისა ჩემის, მეფის ირაკლისა, და სოხად ცოდვი-
ლისა სულისა ჩემისა, რომელიცა კმოქნეობ მსილველთგან
შენდობისა“. აქ უნდა ვსთქვათ, რომ დავით მღვდელცი

კეჭერაშვილი და ქრისტეფორე მღვდელი კეჭერაშვილი ჩვენ მამა და შვილად მივაჩნია. შვილს მამისაგან უნდა ესწავლა სტამბის მართვა და ხელობა.

საუბედუროთ ვერც ამ სტამბას წაუვიდა საქმე ბენდიერათ, 1795 წ. პრისხანე ხედერმა მასაც მოუსო თავისი ცელი. სტამბის სტანოკების და საჭირო იარაღის ზოგი ავლაბარში, შიწაში დაფლეს, ზოგი გორისაკენ წაიღეს და იქით შეინახეს. მტრის განსვლის შემდეგ, დავით კეჭერაშვილს მეფისაკან ებრძანა სტამბის მოხერხება, განწყობა ხელ ახლავ, იგი შეუდგა იარაღის მოკრებას, მალე მოკრიბა და 1796 წ. ამ სტამბაში რამდენიმე ვრცელი სასულდერო შინაარსის წიგნებიც გამოიცენ. 1798 წ. მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, გაჰყვდა ძე მისი გიორგი XII-ე. სტამბის მფარველობა მეფის გამგეობის ქვეშ გადავიდა, მეფემ მასვე დ. კეჭერაშვილს მიანდო ზედამხედველობა. ამის მეფობაშიაც რამდენიმე გამოცემა იქმნა, ლოცვის წიგნები იბეჭდებოდა, სამეფო დავთრები, საჭირო განცხადებები ფურცლებათ, გაზეთის მსგავსად, ესეთი ფურცლები ბეჭდვა ერეკლეს დროსაც ყოფილა, მაგრამ მათ ჩვენ დრომდის ვერ მოაღწიეს. 1798 წ. ამ სტამბაში დაბეჭდილა რაღაც გაზეთის მსგავსი ფურცლები, რომელ ფურცლებზედაც მოთავსებული ყოფილა მეფე ერეკლეს გლოვა და გიორგის ქება ლექსად, ამავს გარდა სხვა-და-სხვა ცნობებიც ყოფილა მოთავსებული. ძველ კაცებთაგან ამბათ არის დაშთენილა, რომ ასეთი ნაბეჭდი ფურცლების დრო და დრო გამოდიოდნო. ამ ფურცლებს ბატონიშვილებს და დიდკაცობაში არიგებდნო, მცირე რიცხვი-კი უბეჭდაეთ. სხვა-და-სხვა საჭირო განცხადებათა ბეჭდვა რომ მაშინაც ყოფილა, ამას ამტკიცებს შემდეგი მაგალითი: XVIII საუკუნის დასლევს,

რუსეთიდან საქართველოში ჩამოვიდა დამსახურებული გაბრიელ მაიორი. გაბრიელ მაიორს განათლება რუსეთში მიეღო, იქვე ემსახურნა, სამსახურის გათავების შემდეგ თფილისში გადმოსახლებულა, სამშობლოში. საქართველოს ღვინა ქალაქ თფილისსა და თელავს პირველად ამათგანართა ქართული წარმოდგენები. ამ წარმოდგენებისთვის მას ბილეთები სტამბაში დაუბეჭდა. ერთმა ბილეთმა ჩვენ დრომდარსაც მოაღწია, ზედ ასე აწერია:— „შაჰრი არი, გაბრაჟე მაიორი“ ე. ი. ბილეთი ორი შაური. ეს გაბრიელ მაიორი ქართველი იყო, დიდი ერთგული მეფისა, 1795 წ. უბედურს ომში მან ეთქაცურათ იბრძოლა, მიტომ იგი ცხარე ბრძოლის დროს დაკუწულ იქმნა ნაჭერ-ნაჭერ სპარსთაგან. რაც შეეხება ამის წარმოდგენების შესახებ ცნობებს ამას ჩვენ სხვაგან დავწერთ. 1799 წ. ხსენებულ სტამბაში ზეჭდა დააწყებინა დავით ბატონიშვილმა. თავისაგან შედგენილის „ნარკვევის“, რომელიც 1800 წ. ცალკე წიგნით გამოვიდა, ეს „ნარკვევი“ არის შემოკლებული ისტორია სხვა-და-სხვა ტომთა. შიგვე დაკავშირებულია საქართველოს ისტორიაც. 1800 წ. რამდენ ნაირიმე განცხადებები, სამეფო დავთრები, ლექსები და სიტყვები დაიბეჭდნენ. მეფე გიორგის სიკვდილის შემდეგ, საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, სტამბის საქმეც კუდათ წავიდა, ამიტომ 1801 წლის ნახევარს სტამბა გაუქმდა. მის ყურისგდება არავის უნდოდა, ყველა თავისკენ იწეოდა. ბატონიშვილებსაც გადასახლება უხდებოდათ, სტამბის მართვისთვის აღარავის სცალოდა. ანტონ კათალიკოზმა დაუწყო სტამბას მფარველობა, ესეც დროებითი იყო, ამის მფარველობის დროს ამ სტამბაში არა დაბეჭდილა რა. 1804 წ. სტამბის იარაღი და ყოველისფერი მოწყობილება რუსეთის მთავარ-მართველს

გარდაეცა. მთავარ-მართველმა სტამბას ჯეროვანი ყუ-
რადღება მიაქცია, მისთვის რუსეთილამ გამოიწერა ზოგი-
ერთი საქირო რამ იარაღები, ქალაღდი, მასთან
რუსული ასაებიც და 1805 წ. ვახსნილ იქმნა ძვე-
ლი სტამბა. 1805 წლის შემდეგიდამ ამ სტამბა-
ში ქართული წიგნის ბევრი აღარაფერი დაბაქდილა რა.
იბექდებოდენ მხოლოდ ქართული ლოცვის და ანბანის
წიგნები, მასთან რუსეთის განცხადებები, საქართველოს
მთავარ-მართველბთა ბრძანებანი, განკარგულბანი და
სხვა-და-სხვა დარიგებანი, ყველა ესენი მარტოთ ქართულს
ენაზედ იბექდებოდენ. 1810 წ. ამ სტამბაში გამოიცა
ქართული გრამატიკა. მასთან რუსულ-ქართულის „რაზ-
ღავორის“ წიგნი, ლოცვანი ანბანიურთ, 1811 წ. დაი-
ბექდა ვარლამ არხიებისკოპოსისაგან შედგენილი საქარ-
თველოს სამღვდელოების, ბერების, ეკკლესიების, მონა-
სტრების, მათის მამულების და სხვა-და-სხვა საქმეთა აღ-
წერანი, რომელიც წარღგენილ იქმნა საქართველოს მთა-
ვარ-მართველთან, მთავარ-მართველმა ეს აღწერა და
მოსაზრება რუსეთის უწმინდეს სინოდს გაუგზავნა და
უმადლეს მთავრობასაც.

ეს აღწერა ჩვენ ვნახეთ, მასში აწერილია იმ დროის
საქართველოს ეკკლესიების და მონასტრების რიცხვი,
მღვდლების, მთავრების, დიაკვნების, არქიმანდრატების,
ეპისკოპოზების, ბერების, მონასტრების, მამულების და
მათი შესავალ-გასავლის, თან დართული აქვს რჩევა, რომ
თუ მთავრობა აქ რამე ცვლილებას დაინახავს საქიროთ,
მაშინ კათოლიკოზობა გაუქმდეს და მის მაგიერ განწეს-
დეს ეგზარხოსი, როგორც ეს ბოლგარიაში არისო. სა-
ქართველოში მყოფ ეპისკოპოზებს დაენიშნოს ამდენ-ამ-
დენი ჯამაგირიო. ცელილება ამ არხიებისკოპოსის წეს-

დების თანხმით ძობდა, პირველ ეგზარხოსათაც ესევე იქ-
ნა დანიშნული, ხოლო ანტონ II კათალიკოზი რუსეთს
გადაიყვანეს, სადაც იცხოვრა და გარდაიცვალა. 1814 წ.
ამ სტამბაში გამოიცა ქართული სახარება მხედრულათ,
მცირე ხნის შედეგადამ სტამბა გაფართოვდა, ახალი ასო-
ები შეიძინეს და ამ სტამბაში 1817 წ. ქართული გაზეთიც
გამოიცა. დღევანდელი კავკასიის მთავარ-მართებლის
სტამბის დრო 1707 წ. მისწვდება, ეს სტამბა იქიდან
არის გადმოკეთებული. ცხადია, რომ დღევანდელ სტამ-
ბის საწყობში ბევრად მძველი ნითები და იარღები იქ-
მნება დაშთენილი, როგორც ვახტანგ მეფის სტამბის
დროის,

ამ სტამბას, 1829 წ. მოეპატა მეორე სტამბა, კერ-
ძოთ ქართული წიგნების და ჟურნალ-გაზეთების დასა-
ბეჭდათ. მეორე სტამბა გახსნილი იქმინა სოლომონ დოდა-
შვილისაგან, ბერის ივანე ხელაშვილის საფასით, რომელ
ბერიც ბატონიშვილებს გადაჰყვა რუსეთში და იქ სცხოვ-
რებდა. აქედან ჩვენ მიუბრუნდებით ისევ XVIII ს. სკან-
დინის და ავწერთ იმ სტამბებთა ცნობებს, რაცა-კი ხსენე-
ბულს საუკუნეში რუსეთში დაიხსნა, მერე საქართველო-
ში დახსნილებს შეეხებით.

ვახტანგ მეფის შვილები მწიგნობარნი იყვნენ, ესენი
რუსეთში მოსვენებით სცხოვრობდენ, მათ ძრიალ ეთანა-
ღრებოდათ გული საქართველოს შესახებ. ბაქარა და ვა-
ხუშტიმ განიძრახეს ქართული სტამბის დაარსება. ამის-
თვის მათ აიღეს ნება-რთვა, ჩამოასხმევინეს ქართული
ასოების ყალიბები, ასოები და 1734 წ. სტამბა გა-
ხსნეს მოსკოვის ახლოს, სოფ. „ესესვიატკოვში“ სადაც
იწყება საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა და მცირე
დროის განმავლობაში რამდენიმე ნაირი წიგნიც აღბეჭდეს.

ამავე დროს, რუსეთის ეკლესიის წინაშე მსახურებდა იოსებ სამებელი, ეპისკოპოსი, კაცი მწიგნობარი, სამღრთო წერილის კარგათ მცოდნე. მაღალის ენერგიით დაჯილდოვებული, მას დიდი სიყვარული ჰქონდა საქართველოს და ქართულის მწიგნობრობის, მას დიდათ ენატრებოდა, რომ საქართველოშია ც აღორძინებულიყო საქირო წიგნების ბეჭდვის ოსტატობა იმ კვალითვე, როგორც ეს მის დროს რუსეთში იყო. ამის ნატვრა აღრიდანვე ჰქონდა, მიტომ იგი შეუდგა სამზადისს, რასაც ჯამაგირს იღებდა, იქიდან მონაჩენს ქართულის სტამბისთვის ინახავდა. ამ საქმისთვის დიდათ იშრომა და უკანასკნელ მოახერხა მოსკოვში გადასვლა, იქ ვახტანგ მეფის შეილებთან დაახლოვება და სტამბის გახსნაზე ცდა. ამ საქმეში ბატონი-შვილებმაც განუხიროს თანაგრძობა. ბაქარ ბატონი-შვილისაგან ჩამოსხულ ყალიბებით ჩამოასხმევინა ქართული საქირო ასოები, შეიძინა ორი სტანოკი და 1735 წ. მოსკოვში, ბაქარ ბატონი-შვილის სახლში, უწმიდესის სინოდის ლოცვა-კურთხევით, გახსნა ქართული სტამბა, სტამბაში მოთავსებული იყო ხუცური და მხედრული ასოები.

ვიდრე სტამბას გახსნიდა, მინამ იოსებ სამებელს წიგნების ბეჭდვის გეგმა შეედგინა. პირველ საბეჭდ წიგნად „დაბადება“ დაენიშნა. ამ აზრისავე იყო ბაქარი და ვახუშტიც. როგორც იოსებ სამებელს ესწორებინა ქართული „დაბადება“ რუსულ და ბერძნულ „დაბადებასთან“ ისევე ვახუშტის და ბაქარს ემუშაკნათ „დაბადების“ შესწორებაზე. შემდეგ ამათ ორივე შრომა ერთად შეაერთეს. იოსებ სამებელმა საქმე ისე მოაწყო, რომ ბაქარის მიერ დაფუძნებულ სტამბაც თავის სტამბას შეუერთა და ამ სტამბაში მათ იწყეს ქართულ-ხუცური და მხედრულ

წიგნების ბეჭდვა. სტამბის ზედამხედველებათ ანუ მუშაკებთ დანიშნულ იქნენ: ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი ზ მღვდელი ფილიპე. ეს ფილიპე იმეოელი იყო, მოსკოვში მსახურებდა მღვდლად, 1750 წ დაქვრივებულა, იოსებ სამებელოან უმსახურნია, შემდეგ საქართველოში მოსულა, ანტონ პრველს ებისკოპოზათ უკურთხებია, ხოფის კათედრაზე დაუნიშნავეს, ოსმალთ ახრებინ შეოხებით ეს კათედრა გაუქმდა, ფილიპეც რუსეთში გარდასახლდა, იქ გარდაიცვალა. ამ სტამბაშივე მოღვაწეობდა დავით მღვდელი. ზედა-მხედველათ დანიშნულ იქმნა ვახტანგ მეფის მდივნათ ყოფილი მელიქსედე აბელისშვილი კავკასიძე. სტამბის გახსნაში თავის საფასით დიდათ ეხმარებოდა ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამისშვილი.

1735 წ. დაარსებულს სტამბაში, წიგნების ბეჭდვა მხოლოდ 1736 წ. დაიწყეს. ხუცეს-მონაზონ ქრისტეფორე გურამიშვილმა თავის შრომათ გამოცა შემდეგი წიგნები: მარხვანი, ზატიკი და ანბანის წიგნი. ეს მღვდელი ქრისტეფორე გურამიშვილი ყოფილა მარჯვენა ხელი იოსებ სამებელისა. ამ სტამბის დაარსების ისტორიას აი რაგვარ მოგვითხრობს თვით დამაარსებელთვე კალამი:— „რდეს იმერობდა და განაკებდა კეთილად გამგებელი, კეთილ-მორწმუნე და თვით მშყრობელი სრულიად რუსეთისა დიდი სელმწიფე იმპერატორიჯ ანსა იოანესი, მას უამსა იგულისმოდგინა უოკლად სანატრულმან არქაეპისკოპოსმან კლადუქისმან და არსიმანდრიტმან ურეკისამან, კართა მდიგან მწიგნობართ უხუცესის ქობულდის თამაზის ძემან, სამებულმან იოსებ და მიბრძანა მე უოკლად უდიარსსა გურამისშვილს მღვდელ-მონაზონს ქრისტეფორეს, სტამბის გაკეთება და გაკვეთებინეთ დიდის გუფს მოდგინებით და წარკე-

ბთა საფასითა მისითა, და დაიბეჭდა დაკაინი, ზატკი და სხვაჲსა.“ ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ქართული სტამბის დაარსების ნატვრა ქართველთ გარდა ორს უცხო ტომის სასულიერო პირთაც დიდადსურვებიათ. ამათ შემდეგ ამავე სტამბაში გამოუცია სხვა-და-სხვა წიგნები ქრისტიანთა გურამისშვილს. იმავე დროს, კახეთის მეფის არჩილის ასულის კარის დეკანოზს გიორგი ლამბარაშვილს დაუბეჭდია „მარხვანი“. ამის გასწორებაზე ამათაც დიდად უმუშავენიათ. ამაზე აი რას სწერს თვით დამბეჭდი:— „ძალიათა ლეთისათა, კეშრომეთ და კილაწეთ წმინდასა ამის „მარხვანისა“ მე, უღირსიან ქრისტიანთა, კახეთის მეფის არჩილის კარის დეკანოზს გიორგი ლამბარაშვილსა და სხვითა კეთონ მოწმობათა და შეწვევითა მოკიდეთ რუსული „მარხვანი“ და ოთხი ჩვენის ენისა, და როგორც რუსულ „ტიბიკონს“ და რაგი უჩნდა ისე იმ რუსულ „მარხვანზე“ გასწორეთ და ისე შეკვრებეთ ნუსხითა“. შემდეგ მოთხრობილია, რომ რაც ჩვენში აკლდა იმას რუსულით გიორგი ლამბარაშვილი სთარგმნიდა და მათ ვაგებდით, ასეთი შევსებული დაბეჭდეთო. ჩვენ, თფილისში, დაბეჭდილი „მარხვანი“ გვეკავაო. ეს მარხვანი მეორეთაც დაბეჭდეს 1741 წ. ამავე წელს იოსებ საბებლომა დააწყობინა ბეჭდვა ქართულის „დაბადებისა“ ერცელის ზომის, ამის შემუშავებაზე დიდი შრომა მიუძღვისთ ვახუშტის, ბაქარს და ნამეტურ იოსებ სამებელს, გამოსაცემი ხარჯი თვით ამისი იყო. ეს „დაბადება“ დამთავრდა და გამოიცა 1743 წ. გამოცემის ბოლოში ვახუშტის წერილი აქვს მოთავსებული, იგი მოგვითხრობს „დაბადების“ გასწორების, შეცდომების სწორების და ბეჭდვის ისტორიას. „დაბადების“ შემდეგ ზოგიც სხვა წიგნები გამოიცენ განმეორებით. ყველა ამ წიგნებს სწრაფათ გზენიღნენ საქართველოში და აერცე-

ლებდნენ სამღვდელოებაში. ამაობაში მოახლოვდა 1750 წლები, იოსებ სამებელი საქართველოში აპირებდა გადმოსვლას და თან სტამბის გადმოტანასაც, მაგრამ ეს მას ვერ მოუხდა, იგი გარდაიცვალა 1750 წ. და ყოველივე მისი აზრები ჩაფუჭულ იქნა. უნდა ვსთქვათ, რომ იოსებ სამებელს რომ თფილისში თავის სტამბა გადმოეტანა, მაშინ აქ ძრიელ ბევრი წიგნები დაიბეჭდებოდნენ. იგი სტამბა მდიდარი იყო და მეორე თვით იოსები და მისი მომხრენიც გამოცდილნი იყვნენ წიგნების ბეჭდვაში. საეკლესიო წიგნებს გარდა იგინი უსათუოდ საერო წიგნების ბეჭდვასაც დაიწყებდნენ. თფილისში მაშინ ეს მეორე ქართული სტამბა იქნებოდა, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა.

იოსებ სამებელი თავადისშვილთაგანი იყო, გვარად ქობულაშვილი, თავის დროს კვალით საკმარისად განათლებული, მკოდნე რუსულის, სლავიანურის და ბერძნულის ენების. იოსებ სამებელის სტამბა დარჩა მოსკოვის სამუდამოთ. მის ზედამხედველობა ბაქარ ბატონიშვილს და რამდენიმეც სხვა მღვდელ-მთავრებს ებარათ. იოსებ სამებელის სიკვდილის შემდეგ იქ შესწყდა წიგნების ბეჭდვა. 1755 წ. ტფილისიდან განდევნეს რუსეთს ანტონ საქართველოს კათალიკოზი. ეს მივიდა რუსეთის კარი ხაღმი, უკანასკნელ იგი დანიშნულ იქნა ვლადიმერის და იეროპოლის ეპისკოპოზათ. ამან იმეცადინა და 1759 წ. იოსებ სამებელის სტამბა ვლადიმერს გადაატეინა, დაძინებული სტამბა იქ გააღვიძა, იქ გამართა და 1760 წ. წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო. სხვათა შორის გამოისცა „კლდე სარწმუნაებისა“ ვახუშტის ნათარგმნი. „თვენი“ მეორეთ. ქართულ-რუსულ-ლათინურ-ბერძნულ ანბანი და ზოგიც სხვა წიგნები. ანტონის საქართველოში დაბრუნების შე-

მდეგ ეს სტამბა დახურულ იქმნა. ანტონის სტამბის გარდა 1761 წ. მოსკოვში მეორე სტამბა გახსნა ტფილელ მიტროპოლიტ ათანასე ამილახვარმა. ეს ათანასე 1759 წ. მეფე ირეკლესაგან რუსეთში ელჩათ იქმნა გაგზავნილი, ეს თანამომხრე იყო ვახტანგის ოჯახის და წინააღმდეგი ერეკლესი, ამიტომ რუსეთიდან აღარ დაბრუნდა, რუსის ქვეშევრდომობა მიიღო. მეფე ერეკლემ რუსის მთავრობას ორჯელ სთხოვა ამ მიტროპოლიტის დაბრუნება, მაგრამ საქმე ვერ მოხერხდა. ამან თავის სტამბაში გამოაცა შემდეგი წიგნები: სამოციქულო, დანიელი, ლოცვანი, ჟამნი, დაუჯღაპელი და 1767 წ. „პარაკლისი“ და ანბანის წიგნები. ანტონ კათალიკოზის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ვლადიმერის სტამბაც ამ ათანასემ შეიძინა, მოსკოვს გადაატანინა და თავის სტამბას შეუერთა. ამისვე დროს დაიბეჭდნენ რამდენიმე საერო ლექსნი და იამბიკოები ბაქარ ბატონის შვილისა. ათანასე მიტროპოლიტი ვარდაიცვალა 1774 წ. და დასაფლავდა დონის მონასტერს. ამის შემდეგ სტამბა კარგა ხანს არსებობდა, იქ სხვა-და-სხვა წვრილი სასულიერო წიგნები იბეჭდებოდა. უკანასკნელ ყველა ეს სასტამბო იარაღები და ნივთები მოსკოვის უწმინდესის სინოდის საკუთრებად გახდა, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა მოსკოვს გადაიტანეს, ეს ძველი სტამბა განაახლეს და იქ დაიწყეს ბეჭდვა. მოსკოვში ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა გაგრძელდა 1860 წლებამდის. ამ დროთა სტამბის მმართველთ მოღვაწეობა იქამდის უფერულია, რომ მასზე საუბარი ჩვენ აქ მეტად მიგვაჩნია.

XVIII საუკუნის ნახევრიდან, რუსეთში, ქართველთ საზღვდელეობამ ერთობ ხშირათ იწყეს გამგზავრება, ხსე-

ნებულ საუკუნის მესამე ნახევარში, ქართველთა ბიწას მოსკოვი შეადგენდა, შექდევ კი მათ პეტერბურგშია იზინეს თავი, ნამეჟურ ეკატერინა იპვერატრიცა მკორეს დროიდან. სხვათა მრავალთა შორის, პეტერბურგში იმ დროს, სცხოვრებდა ქართველი ეპისკოპოსი, გრიგოლ ხარქაშელი. ამანაც იღვაწა და 1786 წ. პეტერბურგში გახსნა ქართული სტამბა, სადაც სხვათა შორის 1789 წ. დაბეჭდა ქართული სახარება. სხვა წიგნების ბეჭდვაც ჰქონია ამ ეპისკოპოსს დაწყებული, მაგრამ დამთავრება ველარ შესძლებია. მის შემდეგ ეს სტამბა მიითქია ვარლამ არხიევსკოვს, საქართველოში პირველ ქართველთა ეგზარხოსათ ყოფილმა, სტამბა განაახლა და განავრცო. აქ დაბეჭდა მან ქართული „ოფენი“ სახარების ახსნა და ზოგიც სხვა წიგნები. 1815 წ. იქვე დაიბეჭდა ლექსად: „ქეთევან დედოფლის წამება“. შედგენილი დიმიტრი ბაგრატიონისა, 1812 წ. რუსთა ლაშქრის მხედარ მთავრის ბაგრატიონის ძმის. ვარლამ ეგზარხოსად ყოფილი პეტერბურგის ქართული სტამბის გახსნის საქმეს ასეთის ჩახრუხაულის ლექსს კილოთი შეამკობა:

„ღვთის შეწევნითა, ზესთა ზენითა,
მოსკოვს შემზადდა სტამბა ქართული,
ქსნის ერისთვისა, დავითის ძისა,
ვარლამ ღვაწლი კმა გამართული.
ვინ იყო ძველად, ანტალის მწყემსლად,
აწ რუსთ სინოდის წევრათ შართული,
გიძღვნისთ ივერთა, ამერიმერთა,
წიკნს დღესასწაულ მბეჭდველი სრული,
მასთან იონა, ვინ არ იონა,
შრომის მოყვარე ცენზორობითა;
მიტროპოლიტმან გამშინჯ-გამპვერეტმან,
გედეონის ძემ ძველ გვარობითა

ნიკიფორითა მკითხეს სწორითა,
იგულს მოდგინეს საკმარობითა.
კეთილ შობილმან პაიჭაძემან,
მესტამბეჲ ყოვლით სახმარობითა.

ამ სტამბის გახსნით იწყება საფუძველი პეტერბურგში ქართულის სტამბის გაძლიერებისა, თვით სამეცნიერო აკადემიის სტამბის ნიადაგის განმტკიცებაც ამას მიეწერება, რომელ სამეცნიერო აკადემიის სტამბაშიაც ბროსემ და ჩუბინაშვილმა გამოსცეს 1840—1863 წლებამდე „ქართლის ცხოვრება“ ვახუშტის გეოგრაფია, ქართულ-რუსულ-ფრანგული სლავარი, ქრისტომატიები, როანე შეფთელის „საპასეჲო ცხრილი“ „ვეფხისტყაოსანი“ რამდენჯერმე, „სიბრძნე სიკრთუე“ ქართული გრამატიკები, „ჩონგური“ ლექსთა კრება კ. ლორთქიფანიძისაგან 1865 წ. და 1869 წ. „კაცია ადამიანი“ ილ. ქავკავაძისა და რამდენიმეც სხვა წიგნები. უნდა ვსთქვათ, რომ მოსკოვის ქართული ასოები და პეტერბურგისა ერთმანერთისაგან დიდათ განირჩევიან. პეტერბურგის უფრო მოსაწონია, მის ყალიბები XIX საუკუნეშია შედგენილი და მოსკოვისა კი ძველათ. დღევანდელ ჩვენ აკადემიურ ასოების ყალიბებს: ნათესაფობა 1712 წ. თბილისში გამოცემულს „ვეფხისტყაოსნის“ ასოების ყალიბებთან აქვს. მოსკოვის კი მეტათ განკერძოებულის თვისებისა არის, მათ რამდენიმე ქართველთ სასულიერო წოდების პირთა სახის ბეჭედი ატყვია. ეს უფრო რთული სამზერ საკითხია, პეტერბურგის კი მეტათ მარტივი, კონტა, ნამეტურ წენიკი ასოებია. პეტერბურგის სტამბაში პაიჭაძეს შემდეგ მეტათ მცდელი ხელოსანი ყოფილა მესტამბე ტაბიძე, რუსეთში მყოფ ყველა ბატონიშვილების მომსწრე. რაც-კი პეტერბურგს ან მოსკოვს XIX საუკუნეში ხუცობრი და მხედ-

რული წიგნები დაბეჭდა, სულ ამ ამომწყობლის ამოწყობილი ყოფილა. 1841 წ. გამოცემულს „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოზე მ.რი ბროსესაგან მიბეჭდილია შემდეგი ტაეპი, სადაც მოიხსენებენ ტაბიძეს ასე:

„სეიშონ მესტამბე ტაბიძე, ბეჭდვაზე იყო მცდელია, და ბეჭდვით წიგნი აწახლად, განახლდა ძველის-ძველია“. და სხვანი. ზემოხსენებულ სტამბებს გარდა რუსეთში, კრემენჩუგსაც გამოიცა ქართული წიგნები. აქ ციტყვით ამაზეც მცირედ.

XVIII საუკ. ბოლოს, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ხანა უკვე ახლოვდებოდა. ამისთვის გამართული იყო მიწერ-მოწერა. ორივე მხარეში საკირონი იყენენ რუსულ-ქართულ ენების კარგად მცოდნე პირები. ერთი ასეთაგანია გაიოს ნაცვლიშვილი, მოწაფე ანტონ კათალიკოზისა, რომელმაც სწავლა მოსკოვის აკადემიაში დაამთავრა 1768 წ. შემდეგ საქართველოში დაბრუნდა და 1781 წ. თელავის სემინარიის რექტორთ იქმნა დანიშნული, ამ დროს იგი არქიმანდრიტად იყო. მცირე ხნის შემდეგ რუსეთის მთავრობის დავალებით მან რექტორობას თავი გაანება და რუსეთში გადასახლდა, იქ ეს დიდის პტივით მიიღეს, დანიშნულ იყო უცხო ქვეყანათა კოლეგიის ნაწილში ქართული ენის მთარგმნელათ. შემდეგ გარემოებამ კრემენჩუგს დასტყორცნა. იქ ეს ამაოდ არ დაშთა, იქაურს ერთს სტამბაში მოაპოვებინა ქართული ასოები და 1793 წ. გამოიცა 1) „ქართული გრამატიკა“, 2) 1798 წ. „საციხკრო ლოცვანი“, 3) „მცნება ეასილის ბერძნთ მეფისა“ და რამდენიმეც სხვა წვრილი წიგნები. წვრილ წიგნებისამ ჩვენ დრომდის ვერ ნოაღწიეს. მიზეზი წიგნებთა მცირე რიცხვის ბეჭდვა უნდა ჩათვალოს. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების

შემდეგ, გაიოს ნაცვლიშვილი ეპისკოპოსის ხარისხით მიზღოკის და ყიზლარის კათედრაზე გადმოიყვანეს. ესევე ვანავებდა ოსეთის სამქადავებლო კომისიის საქმესაც. აქ, ეპისკოპოსობის დროს, ყიზლარშიაც გაუხსნია ქართული სტამბა და ორი თუ სამი წიგნი დაუბეჭდია, ამ წიგნების მოპოვება ერთობ იშვიათია. პ. უჩიკაშვილის სიტყვით, სამეცნიერო აკადემიის წიგნთ-საცავში ინახება მხოლოდ ორი წიგნაკი. სხვაგან არსად არაფერი დაშთენილა. ამ სტამბის ისტორია ჩვენთვის უცნობათ არის დაშთენილი, თუმცა გაიოსის ცხოვრების შესახებ ნიკოლოზ მთვარელიშვილისაგან საკმარისად საფუძვლიანი მონოგრაფია გვაქვს ქართულს მწერლობაში.

რუსეთის სტამბების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ ზემოხსენებულს სტამბებს გარდა პეტერბურგს და მოსკოვს სხვა-და-სხვა უცხო ტოპია სტამბეაშიაც მოიპოვებოდა ქართული ასოები; სადაც ქართულს წიგნებს თუშკ არა ხშირად, მაგრამ ხანდისხან მაინც ბეჭდავენ. ასეთი იყო ფირაღოკის, მკფე გიორგის მღვინათ ყოფილის, ქართული გამოცემანი და ზოგიც სხვა მწიგნობართ ქართველთა, მაგრამ ამ სტამბებთა ცნობებს ჩვენ არ ვვხვებით, რადგანაც მათს არსებობას ჩვენის ისტორიის მასალებთან დიდა რამ კავშირა მაინცა და მაინც არა აქვსთ, ამიტომ აქ ამით ვათაეებთ საუბარს და გადავდივართ XVIII საუკ. იმერეთის სტამბის აღწერაზე. 1709 წ. თფილისში გახსნილი სტამბა და ქართული წიგნების საქმე მთელს საქართველოში ელვასავენ მოიფინა. იგი მრავალთათვის გახდა სარკეთ და საყურადღებოთ, ნამეტურ ყურადღება მიაქცევს ბერძენ-იმერთა. დაბეჭდილი წიგნების რიცხვი უცბათ იყლაპებოდა. რაც თფილისს 1709—1713 წლ. წიგნები გამოიკენ, იგი მარტოთ იმერეთის ერს არ ჰყო-

ფნიჯა. მიტოპ მოხდა ხსენებულ წიგნების მეორე, მესამე, მეოთხე და მეხუთე გამოცემაც კი საქართველოს გარეშე მოსკოვს და პეტერბურგსაც. წიგნების დიდი მოთხოვნილება იხმოდა, წიგნები კი მცირე იყო, ერის თხოვნას ვერ აკმაყოფილებდნენ მბეჭდავნი, ქალაქის სიძვირის გამო ყოველთვის ცოტას ბეჭადვენ. ასეთმა ვარემოებამ იმერთ დიდებულთა და მცირეებულთ შორის უადვილესათ გამოარკვია ჰაზრი და ნატერა იმერეთში სტამბის დაარსების და წიგნების ბეჭდვის, ამისთვის იმერთა თფილისში გამართეს მიწერ-მოწერა. იგინი თფილისის სტამბის გაკეთ სთხოვდნენ საქმას მოწყობაში მხოლოდ ხელის შეწყობას. თუ რამ სტამბის იარაღი გაქვსთ მეტა, შეგვეღიეთ და დაგვითმეთო. მაკრამ ეს ვერ მოხერხდა, საბეჭდი სტანოკი რუსეთიდან მოიღანეს, ხეცური და ხედრული ასოები კი თფილისში ჩამოასხმევინეს. ბეჭდის შრომის შექდევ, 1785 წლებში, ქ. ქუთაისს გაიხსნა უკვე პირველი ქართული სტამბა. სტამბა მოაწყო თფილისიდან წასულმა რომანოზ ზუბაშვილმა, სტამბის კარგმა ხელოსანმა, ვალახილამ მოსულ ოსტატებთაგან განსწავლულმა. ამ ხელოსანმა ამოწყობაც იცოდა და ბეჭდვაც. სტამბის მართვის საქმეში დიდის ენერგიით აღმოსწინდა გენათის არქიმანდრიტი ზაქარია. ხელოსნობაში, ზუბაშვილის მარჯვენა ხელი ეს არქიმანდრიტი ყოფილა, ამასვე უსწორებია წიგნები დასაბეჭდათ, კორექტორიც ეს ყოფილა. მხნე ოსტატმა სტამბის განხნის უმაღლ რამდენსამე იმერთ ახალგაზრდებს აწყობა და ბეჭდვა შეასწავლა. მალე ამოწყობა და ბეჭდვაც დაიწყეს, 1787 წელს უკვე გამოიცა პირველად იმერეთში ქართული წიგნი, შექდევ პირველის სხვა-და-სხვა წიგნებიც აღიბეჭდნენ, ყველა გამოცემის ზედაპარზე დაბეჭდილია მოხსენება იმერ-

თა მეფისა და კათალიკოზისა ისევე, როგორც ეს თფილისში იქმნა შემოდებული თვით ვახტანგ მეექვსის დროდგან. ლოცვაში, ეკკლესიაში მოსახსენებლათ, თავის ალღას მოიხსენებიან მეფე, მათა უახლოესი ნათესავი და კათალიკოზი. საეკლესიო წიგნებს გარდა XVIII საუკ. დამლევამდე რამდენჯერმე ქართული ნაბანის წიგნაკებიც დაუბეჭდავთ ლოცვებით.

იმერეთის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობები მალე მოიფინა სამეგრელოს მთავრებს და ერს შორის, გურიაში, სვანეთში და სხვა ასეთ დაშორებულ კუთხეებშიაც. მაგალითის მიბაძვას ყველანი აპირებდენ, ამობაში მოახლოვდა XIX საუკ. დასაწყისი და მას თან მოჰყვა სხვა-და-სხვა შინაური და გარეული ცვლილებანი, რამაც ზემოხსენებულ მთავრებს ხელიდამ გაჰოცალა მიმბაძობის ჰაზროვნება. იმერეთში, ქართული სტამბა აღრიდგანვე გაიხსნებოდა, რადგანაც ამის საჭიროებას იმერთა დიდებულნი, როგორც ზემოთ ვსთქვით, XVIII საუკ. დასაწყისიდანვე გრძნობდენ, მაგრამ ეს მათ ვერ უხერხდებოდათ, რადგანაც იმერეთზედ სასტიკათ მძლავრობდენ მტრები, ამ ხანებში უძლეურის სპარსელსაგან იმდენი ვაება ქართლსა და კახეთს არ ადგა, რაც ძრიელის ოსმალეთისაგან იმერეთს. შედარებასაც ვერ გავხედავთ, აღა-მამად-ხანი რომ 1795 წ. იმერეთს დასცემოდა, მე დარწმუნებული ვარ, რომ მაშინ ეს უძლეური ვერას გააწყობდენ, იმერნი ზოლათ დაელოდებოდნ მათ, მგონი ერთი სპარსიც ვერ წასულიყო აქედამ ცოცხალი, მაგრამ მათ ეს ასე არ მოუხდათ. მათ გაილაშქრეს უძლეურს ქართლზედ, სადაც 80 წლის მოხუცი მეფე მეფობდა და მისი მძიმე და ბერულის მიმართულების ბევრის ქამია გიორგი. თავამათ ვიტყვი, რომ იმერთ მძლავრის ოსმა-

ლის დაშოშმინების და მორჩილებას აგოხებით იპოდონი საქმეები ჰქონდათ, რომ მათ სტამბის და მწიგნობრობის პატრონობისთვის სრულიად აღარაფერი დრო ჰქონდათ, რომ ეზრუნათ. როგორც კი მოიბოვეს მათ მარჯვე დრო, აკი მაშინათვე მოეწყვენენ სტამბის საქმეს. .

რადგანაც სტამბის არსებობა, ხარჯი და წიგნების ბეჭდვა დიდს ძალას ითხოვდა, ამიტომ მეფე სოლომონის ბრძანებით სტამბის ზედამხედველ პატრონათ და გაჩვეთ დაინიშნა სარდალი ზურაბ წერეთელი. რამდენიმე ხნის შექდევ, იმერეთში თავი გაჩნდა, ამის მიზეზით სტამბა რაქაში გადიტანეს, სოფელს წესს და იქ გაპართეს და წიგნები ბეჭდეს. მაგალითებრ ქუთაისში სოფრონ ეპისკოპოსისაგან დაწყობილ „სადღესასწაულოს“ ბეჭდვა წესს დაუმთავრებია ზურაბ წერეთელს 1811 წ. აქვე სოფელში დაუბეჭდავთ „დაუჯდომელი აკთისმშობლის“ და ზოგიც სხვა წიგნები. რუსთაგან იმერეთის დამორჩილების შემდეგ სტამბა მაინც არ მოსპობილა, ზურაბ წერეთელს თავის მამულს საჩხერში გადუტანია და იქ უბეჭდავს წიგნები. მაგალითებრ საჩხერეში გამოუციათ „სახარება“ 1817 წ. სახარების ბოლოს მიბეჭდილია შემდეგი ცნობა:— „უფალნო და ძმანო, მოძისსენეთ მე მდაბალი და უღირსი არსამანდრიტი გაუნათისა, ცოდვილი ზაქარია, რომელმან ფრიად შრომა თავს კიდევ წმიდა ამის სისხარებისათვის და მრავლითა ღვაწლათა აღკასრულე“ პირველ გვერდზედ მიბეჭდილია შემდეგი:— „დაბეჭდა ესე საღმთო სისხარება საჩხერეს, სასახლესა სახლთხუცის წერეთლისას“ ქ. ქუთაისა, 1807 წ. დაბეჭდილს „დავითნზე“ მიწერილია შემდეგი:— „დაბეჭდა ღვთივ სუღიერი წიგნი ეს ფსალმუნთა სამეფოსა ქალაქსა ქუთაისს, ჰალატსა სამეფოსა უსუგისობითა თავადის სახლთხუცისას ზურაბ წერეთლისათა, ხე-

ღითა მესტამბე რაზმაძე რომანოზ ზურაბიშვილისათა. გამ-
გებელი და ზედამხედველი სტამბისა ამის მდალაა ანსიმან-
დრიტი ზაქარია, ფრიად მშრომელი მუშაკობითა ვილფრანკ,
რათა მომისსენებდეთ“. აქ მოხსენებულ მესტამბე ზურაბის-
შვილს ზოგს წიგნებზე ზუბანვილათ მოიხსენებენ, ნამე-
ტურ თფილისში დაბეჭდილს წიგნებზე. ამ ზუბანვილს
გარდა იმერეთის სტამბაში სხვა ამომწყობნი და მბეჭდავ-
ნიც ყოფილან, ხოლო მათი ვინაობის ჩვენ არაფერი ვი-
ციტ. როგორც სჩანს, ეს სტამბა 1820 წლების შემ-
დეგ დახურულა. საზგადოდ კი უნდა ვსთქვათ, რომ
იმერეთის სტამბის ისტორიის შესახებ ჩვენ ერთობ მცი-
რე მასალები გვაქვს.

ზემოთ, ტფილისის სტამბების საუბარში ჩვენ ს.
დოდაშვილის სტამბის მოხსენებაზე შეგჩერდით. უნდა
მოგახსენოთ, რომ XIX საუკ. დამდეგიდან ტფილისში,
ერთი სტამბა არსებობდა, ჩვენის მეფეებსა დროიდან და-
შთუნილი. ამ სტამბაში ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა,
თუმც იშვიათად. 1814 წ. გამოიცა ქართული სახარება
და პატარა წიგნები. 1829 წ. გახსნილ ს. დოდაშვილის
სტამბამ დიდხანს ვერ გასძლო. ამ სტამბაზე 5000 მან.
ფული დაიხარჯა მღვდელ-მონაზონ ივანე ხელაშვილისა.
დამაარსებელთ დიდი სამზადისი ჰქონდათ, ამ სტამბაში
უნდა აღბეჭდილიყვნენ ყველა საქირო სახელმძღვანელო
წიგნები, ის წიგნები, რაც კი 1817 წ. გახსნილ სემენა-
რიაში იქმნებოდა სახარებლიად საქირო და ისევ იმ
დროის „კეთილშობილთ სასწავლებელში“. ამავე სტამ-
ბაში გამოიცა გაზეთი „ტფილისის უწყება“ 1829 წ. და
თვითური ჟურნალი 1832 წ. ამ წლის მეოთხე თვეს მო-
სკობილ იქმნა ეს სტამბა და მის გამგე-პატრონი რუსეთში
გარდასახლებული სამუდამოდ, იგი რუსეთიდან საქარ-

თველოში ველარ დაბრუნდა. ამ სტამბის შემდეგ ტფილისში გაიხსნა სხვა სტამბა, აშტარხანელ სომხების ძაძაძა არხანოვების, სადაც ქართული ასოებიც მოათავსეს. ამ სტამბაში პ. იოსელიანმა დაბეჭდა შავთელის და ჩაჩუხაძის პოემები. ეს სტამბაც მცირე ხანს დაშთა. აქ უნდა ესთქვთ შემდეგი: ხსენებული სტამბის პატრონი სომხები იყვნენ.

საქართველოში პირველად ამ სტამბაში დაიბეჭდა სომხური წიგნი, ესე იგი 1833 წ. მინამდის საქართველოში სომხური წიგნების ბეჭდვის საქმე კი არა, ხსენებაც კი ქაჯანებათ არ ყოფილა. პირველი მავალითი იყო ეს, მათ დასტამბეს სომხური ლოცვის წიგნები და სასწავლებელი წიგნები, სხვათა შორის მათ დაბეჭდეს „ჩრსესის ლოცვებიც“ ქართულის ასოებით, ხოლო სომხურის სტყუებით, რათა ამით იმ დროის საქართველოს ქართველ გვარის სომხებში სომხური ენა უადვილესათ განეერკოთ. ამით იგინი არ შეცდნენ, მათ ბრწყინვალე დარი დაუდგათ, საქართველოში აღდგინეს სომხური ენა, რაც შეეხება წიგნების ბეჭდვას, ესეც ხომ ყველასთვის ცხადია, ვგონებთ საუბარი და მტკიცება არავის მოუნდება, ყველაფერი თვალთ სჩანს, თუ ჩვენ ქართველთ დაკვირვება და შედარება გვექმნება. ქართული ბეჭდვის ისტორია საქართველოში 1707 წ. იწყება და სომხებისა 1833 წ. აბა ახლა ჩვენი დღევანდელი ბეჭდვის საქმე მათსა შევადაროთ, მითი ჩვენზე ბევრათ ბევრი გამოვა. ზემო ხსენებული სტამბის დახურვის უმალ შემენილ იქმნა იმ დროის სომეხთ ნერსესიანის სემენარიისაგან, რომელ სემენარიაც პირველად გაიხსნა საქართველოში 1830 წ. ამ დრომდის, საქართველოში არამც თუ სომეხთ სემენარიის ხსენება, არამედ უბრალო სამრეველო სასწავლებლის ქა

ქანებაც კი არსად იყო. მაგრამ აბა დღევანდელ პოიებს ჰკითხეთ ამის შესახებ, თქვენ ნახავთ იგინი რა პასუხს მოგცემენ: ანი ქალაქის კედლები ლამის მცხეთას აღაგონ, ჰაოსის საულავსაც ტფილისში სძებნიან. მიტომაც გადააკეთეს ქართულ დედა-ქალაქ ტფილისის სახელი—ტუზი-სად და ახალციხე —ახსიხათ.(!)

ხსენებულს სემენარიის სტამბაშიაც იყო ჰოთავებული ქართული ასოები, აქაც ბეჭდავდნენ ქართულს ენაზე სხვა-და-სხვა განცხადებებს, ქართული წიგნები კი არა დაბეჭდილა-რა, ერთვად სომხურს წიგნებს ბეჭდავდნენ. ამ სტამბამ ჩაუღვა საქართველოს სომხობას სული, თორემ მინამდის სომხები საქართველოში ცარიელ ჩონჩხს წარმოადგენდნენ. 1865 წ. ეს სტამბაც მოისპო. 1846 წ. საქ.რთველოში მოვიდა ვორონცოვი. 1850 წლებში, ქართველი შოჩის ასტყდა საუბარი ქართულის დროგამოშვებითი გამოცემის შესახებ. გამოცემას მრავალნი ნატრობდნენ. ვორონცოვმა მალე დართო თვიური „ცისკრის“ გამოცემის ნებართვა. 1852 წ. გ. ერისთავის რედაქტორობით „ცისკარმა“ იწყო გამოსვლა. ჟურნალის გამოსაცემად რედაქტორმა ჩუქებით სტამბის იარაღიც შეიძინა იმ დროის მთავარ-მართველის სტამბიდან, „ცისკრის“ დაწყებისთანავე სტამბაც გახსნა, მაგრამ „ცისკარი“ 1854 წ. ბოლოს მოსპო და 1855 წ. სტამბაც დახურა. 1856 წ. „ცისკარი“ ივ. კერესელიძემ განაახლა, სტამბაც ნისიათ იყიდა 900 მ. 1857 წ. ამ სტამბაში დიიწყო „ცისკრის“ გამოცემა. ერთ წელიწადს 300 მ. უნდა მიეცა, მეორე წელიწადს 600 მ. მაგრამ ვედარ მისცა. გიორგი ერისთავმა სტამბა დაუბეჭდა, „ცისკარს“ გამოცემა ერთ თვეს შეუჩერა! ივ. კერესელიძემ დიდის წვალებით ფული იშოვნა და გ. ერისთავს ჩააბარა, სტამბა განთავი-

სუფლდა. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ეს სტამბა გ. ერისთავს ევრონოცივის წყალობით მუქთათ ერქვა მთავარმართველის სტამბიდან, სტანოკი ხისა ყოფილა, მესამე წელიწადს გატეხილა. მერე სხვა რკინის სტანოკი გამოუწერია. ამაზე აი რა ვიამბო ივ. კერესელიძემ:

„სტამბის შექმნის მესამე წელს სტანოკი გამოტყდა, აღარ ეარგოდა, მის ვალისაც 300 მ. გარდასახდელი მქონდა. ქურნალი მიჩერდებოდა. ერთ საღამოს ჩემს სახლში დავბატოე გრ. ორბელიანი, გ. ერისთავი, გ. მუხრანსკი, ივ. მუხრანსკი და ბევრიც სხვა ქართველი გენარლები. დანიშნულს დროს, ფაიტონი ფაიტონზე გრილით მოდიოდა, პოლიციასაც შევატყობინე, რომ მგზავრთათვის სახლის გზა ეჩვენებინათ, შეკრების შემდეგ მე მათ სტანოკის შექმნაში დახმარება ვსთხოვე. ეს მათ მომიხერხეს. ძალე სტანოკი გამოვიწერეთ და სტამბა განვახლე.“ ივ. კერესელიძემ ამ სტამბაში ბეჭდა „ცისკარი“ და ყველა თავის გამოცემანი. ეს სტამბა მას კარგა ხანს ეყარა. 1873 წ. ექვთიმე ივანეს ქე ხელაძეს მიჰყიდა, ექ. ხელაძის სტამბა დღესაც არსებობს. ამ სტამბას საკმარისი დეწლი მიუძღვის ქართულს მწერლობაზე. ამ სტამბაში დაიბეჭდენ ძრიელ ბევრი საისტორიო წიგნები. აქ დაიბეჭდენ ისეთი წიგნებიც, რომელნიც ქართულს მწერლობაში პირველად იქმნენ აღბეჭდილნი. მაგალითებრ: — ქილილა და მანა, გამოც. გრიგოლ გურიელისა, ფისრამიანო, ეზა მეტყველება და ბევრაც სხვა წიგნები. ამას გარდა აქვე იბეჭდებოდენ ქართული დრო გამოშვებითი გამოცემანი, გაზეთები და ჟურნალებიც, დღესაც ბევრი წიგნები იბეჭდება ამ სტამბაში.

ბ. ექვთიმე ხელაძის სტამბას ერთი დიდი სამსახურიც მიუძღვის ქართველთა წინაშე, ნამეტურ ქართველ

გამომცემლებთან, რომელთაც კი ქართული წიგნების გამოცემა იწყეს 1873 წ. შემდეგიდამ. აა ერთი, თვით მე, ექ. ხელაძის სტამბა რომ არ ყოფილიყო მაშინ, იქმნება წიგნების გამოცემის მოხერხებაც ვერ შემძლებოდა; რადგანაც მაშინ თფილისში სულ ოთხი სტამბა იყო, სამს სტამბაში ჩემისთანა ღარიბი კაცი ფეხს ვერ მიღვამდა, რადგანაც ყველა ამ სტამბებში წიგნების საბეჭდს ფასს ისე იღებდნენ, როგორც რუსეთის ქალაქებში. ჩვენ, ახლად დამწყობნი ქართულის სახალხო წიგნების ბეჭდვისა, აბა როგორ მოვახერხებდით ასეთ ფასებით ძლიევას, მაგრამ ბ. ექეთ. ხელაძემ წაგვახალისა, ამოწყობას და ბეჭდვას ისეთი ფასები დაადო, სხვა სტამბის საბეჭდს ზომამზე ისე დააბატარა, რომ ყოველი ჩვენთაგანი ადვილათ ჰკიდებდა რამე წიგნის გამოცემას და ბეჭდვდა. ბ. ექ. ხელაძის მიხედვით შემდეგ სხვა მესტამბეებმაც დააკლეს ბეჭდვის ფასებს.

ესე რომ არ მოეხერხებინა ბ. ექეთ. ხელაძეს, მაშინ ჩვენ, ქართველი გამომცემელები, ბევრს ვერას ვავაწყობდით. პირველი: მაშინ საბეჭდი ქაღალდიც ძვირი იყო, რასაც მაშინ ოზმას 4 მან. ეყიდულობდით, დღეს ის 2 მან. ღირს, გარდა ამისა წიგნების ბეჭდვაც ახალი საქმე იყო, საქართველოში სახალხო წიგნების ბეჭდვა პირველად მაკალითი იყო, ჯერ საიმისოდ არა იყიდებოდა-რა, თითო გამოცემა რაჰდენსამე წელიწადს რჩებოდა, რის წვალკით და ვაივავალხით ვრცელდებოდა, ზოგი მუქთათ რიგდებოდა სოფლებში, ზოგი აქა-იქ ქალაქებში იგზავნებოდა და იქაც იკარგებოდა ისე, რომ გამომცემელს ყოველთვის სხვა საქმეებიდამ უნდა ელო ფულები ღ ახალ-ახალ გამოცემებზე უნდა ეხარჯა, წიგნები კი ხალხში მუქთათ უნდას ერიგებინა; რომ ამის მეოხებით სა-

მერმისოდ ხალხში წიგნების კითხვის სიყვარული აღორძინებულყო, თუ ეს არა, უმასოდ არა გაკეთდებოდა. იგივე ბ. ექვ. ხელაძეც ბეჭდავდა ქართულს სხვადასხვა წიგნებს. იგი დღესაც ბეჭდავს საკუთარს გამოცემებს. მე კარგათ მახსოვს, რომ 1875 წ. 3. უმკაშვილმა და ექ. ხელაძემ, სკეტის-ცხოვლობის დღესასწაულ დღეს თფილისი დამ ერთი ტომარა ქართული წიგნები წაიღეს გასასყიდათ, მაგრამ იქ სულ 3 მან. ვერ გაეყიდნათ, ისიც ნაცნობებს ეყიდნათ. ხალხი ამას არ მისდევდა. ასეთი იყო მაშინ ჩვენი მწიგნობრობის და გამოცემლობის მდგომარეობის საქმე. ამას რომ ექ. ხელაძის სტამბა არ მოვლენოდა, იგი მაშინ საკმარისად შეფურხებული დაშთებოდა და იქნება ბევრს ველარ-კი გამოეცა წიგნი.

ამ სამარადისოდ მოსაგონარ საქმეს გარდა ამ სტამბას და მის პატრონს ერთი სხვა სამსახურიც მიუძღვის ჩვენს ტომის და ნამეტურ სამღვდლოების წინაშე, ძაგალი იუპრ: 1887 წ. თფილისის უმაღლეს სამღვდლო პირებთ შორის აღიძრა კითხვა ქართულის საეკლესიო წიგნების ბეჭდვაზედ, რადგანაც იმ დრომდის საეკლესიო წიგნებმა ველარ მოადწიეს, ადრე მოსკოვში დაბეჭდილნი ეკლესიებში ხმარებისაგან გაცდენ, მთლად დაიფხრიწნენ. გარდა ამისა ეკლესიების შენებაც გამრავლდა. საქმე კანლამ ისე მოხერხდა, რომ ამ წიგნების ბეჭდვა ადრინდებულათ მოსკოვში უნდა გადაეტანათ, სადაც ვინ იცის რაგვარ და რანაირათ დაბეჭდებოდენ. ეს გარემოება ბევრს ეწყინა, განა დღეს ჩვენი სტამბები იმოდენად არ უნდა იყოს დაჯილდოვებული, რომ თფილისში მოვახერხოთ საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვაო! ეს რასა ჰგავსო. მრავალნი უკუღმართნი ისეთ აზრების იყენენ, რომ ვითომც თფილისში ვერ გამოსცემენ ისე, როგორც

მოსკოვსო. ამ გარემოებას მკაცრათ აღუდგა წინ ექვ. ხელაძე, რუსეთის სტამბების ფასს საკმარისად დაუკლო და საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა მან ითხოვა, ზოგმა ექვი განუცხადეს, ვერ გამოსცემო. ამან პირობა მისცა ასე: პირველი—იფთხა დავბეჭდავ, მეორე—თფილისში უფრო კაი კომისია შესდგება, რომ წიგნების კორექტურა კარგათ შესწორდეს. მესამე—თვით დედნებიც შეიძლება გაუმჯობესდეს და განხილულ იქმნეს მკოდნე პირებთაგან. მეოთხე—ამისთვის მე გირავნობას მემოვიტან სინოდის კანტორის წინაშე, რომ თუ ყოველივე ასე არ აღსრულდეს, თფილისში უფრო უკეთესად არ გამოიცეს ქართული საღმრთო წერილის წიგნები, მაშინ მე ჩემს გირავნობაზე ხელი ავიღო, ჯარიმაც გადავიხადო. ბევრის შრომის და სჯის შემდეგ დაადგინეს, რომ ქართული საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა თფილისში იქმნეს დაწყობილი და არა მოსკოვს, როგორც ეს მანამდის უნდოდათ ზოგიერთ პირებს.

ამ საქმის წინაშე სამსახურს გარდა ბ. ექვ. ხელაძემ ქართველთ ამომწყობლებსაც კაი სამსახური გაუწია, რომ ასეთი დიდი საქმე თფილისში მათ გასაყეთებლად გახადა. საღმრთო წერილის წიგნების ამოწყობის და ბუზაობის ფული რამდენსამე ხელოსანს ქართველს საყოველთაოთ დაარჩენს ცოლ-შვილით. დღეს. ქართულის საღმრთო წერილის საბეჭდ სამკვიდრო ბინათ თფილისის სტამბები იავლება.

ამასთან ბ. ექვ. ხელაძემ ბევრი სოფლელი ყმაწვილებიც დაზარდა, სტამბის ხელობის ცოდნა მათ საუკეთესოდ შეასწავლა. ყველა სტამბებში დღეს ამისაგან დასდილი შეგირდები ამშვენებენ თავიანთ საქმეებს და მასთან ქართულ წიგნების ბეჭდვასაც. უნდა ითქვას, რომ ზოგს მათგანს საკუთარ სტამბაც აქვს, თავიანთ საქმეებსაც კარგათ უძღვებიან, ხანდისხან ქართულ წიგნებსაც ბეჭდავენ.

ბ. ექვთიმე ხელაძის სტამბის გახსნამდე ტფილისში არსებობდა ებრაელის დუბელირის სტამბა, მერე ეს სტამბა გიორგი წერეთელმა შეიძინა და „კრებული“ და „დროე-

ბა“ იქ იბეჭდებოდა. ეს სტამბა გიორგი წერეთლის ხელში რამდენსამე ხანს დარჩა, შემდეგ ისევ პატრონის ხელში გადავიდა. მერე ეს სხვამ შეიძინა, ავლაბარში გადაიტანეს და იქა ვებეჭდავდით წიგნებს. ამათსავე დროს ტფილისში არსებობდა ჟურნალ „მნათობის“ სტამბაც. მაგრამ იგი მცირე ხანს დარჩა.

1860 წლებში ქართველთ თვალი გაახილეს, მასთან მათ საჭიროთ დინახეს „ცისკარს“ გარდა სხვა ჟურნალის გამოცემაც, ჟურნალისთვის სტამბაც იყო საჭირო, ივ. კერესელიძის სტამბა ყველას ვერ აკმაყოფილებდა, სტამბის გახსნა-კი ძნელი საქმე იყო, ამიტომ 1862 წელს მეწიგნე ფეოანჯიანცის ძმამ თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოათავსა, 1863 წ. აქ გამოიცა „საქართველოს მოამბე“. დღეს ეს სტამბა ტ. როტინიანცს ეკუთვნის, სადაც „კვალი“, „ჯეჯილი“ და სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც იბეჭდება. „საქართველოს მოამბის“ დაწარვის შემდეგ ქართველთ გაზეთის გამოცემაზე დაიწყეს თათბირი. გაზეთის გამოსაცემად სტამბაც იყო საჭირო, ამიტომ რამდენიმე კაცი შეიყარა ერთათ: დ. ბაქრაძე, ე. თულაშვილი, დ. ყიფიანი, სტეფ. მელიქიშვილი და რამდენიმეც სხვა პირნი და 1865 წ. თფილისში სტამბა გახსნეს, სადაც ქართული ასოებიც მოათავსეს, გაზეთისთვის სულ ახალი ასოები ჩამოსახმევენეს და 1866 წ. მარტადამ „დროების“ ბეჭდვაც დაიწყეს. ამ სტამბაშიაც ბევრი წიგნები და ჟურნალ-გაზეთები იბეჭდებოდა. დღეს ეს სტამბა „ქართველთ წიგნთ გამომცემელს აშხანაგობას“ ეკუთვნის, სადაც დიბეჭდენ აკაკის ნაწერები, ილ. ჭავჭავაძისა, ყაზიბეგის, პეტრიაშვილის და ბევრიც სხვების. დღეს „მოამბე“ და „ცნობის ფურცელი“ აქ იბეჭდება.

რაც ნელ-ნელა დრონი მიფრინავდენ, მით დამნებული ქართველნიც გამოფხოზლებას ეძლეოდენ, მწერ-

ლობაც შესაფერს სულსა და ხორცს ისხავდა, რიგიან მწერლობამ კ მრავლათ იწყეს თავის ჩენა წიგნების ბეჭდვაც გაჩვირდა, ამ სიხშირეს სტამბის უქონლობა და საქიროებაც თვალ-ხილულათ ემჩივოდა. 1884 წლებში, თვალისში გაიხსნა ახალი ქართული სტამბა გრ. ჩარკვიანი, არ. კალანდაძის და ალ. დრევიჩის. სტამბის მოწყობილება ძველი იყო, მაგრამ საქქეს მაინც უძღვებოდენ. ამ სტამბაში დაიბეჭდა ვახუშტის ისტორია, დიმი. ბაქრაძის რედაქტორობით, საბა ორბელიანის ლექსიკონი და ბევრიც სხვა წვრილი წიგნები. ერთ დროს გაჩეთი „დროებაც“ აქ იბეჭდებოდა, უკანასკნელ სტამბის საქმე აირ-ღაირია, ამხანაგებმა კინალამ ერთმანერთი დაქამეს, ერთი წელაწადი დაკეტილი იყო, მეტრე ესენი მოარიგეს დ. ბაქრაძემ, რაფ. ერისთავა, იოს. ბაქრაძე და მე. სტამბა ორათ გაიყო: ერთი ნაწილი არს. კალანდაძეს არკუენეს, მეორე გ. ჩარკვიანს. უკანასკნელის დღევანდლამდე არსებობს თფილისში—აქ იბეჭდება სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც. მეორე ნაწილი დეკანოზმა დავით ლამბაშიძემ შეიძინა და ქუთაისს გადაიტანა, სადაც დღევანდლამდისაც არსებობს ეს სტამბა. 1891 წლებიდან კვალად მოემატა ერთი ქართული კარგი სტამბა. ეს სტამბა გახსნეს მაქსიმე შარაძემ და მიამა უნგარო მუშაკ ამხანაგებმა: ესტ. კერესელიძემ, სფ. ლოსაბერიძემ და ვას. გძელიძემ. ამ სტამბის გახსნა და მის უნგარო მუშაკთ ძხათ მეცადინეობამ დიდი სამსახური გაუწია ჩვენს ქართველობას. დღეს ამ სტამბაში იბეჭდება ათარებელი ქართული წიგნები. აქ იბეჭდება იაკობ გოგებაშვილის წიგნები, ჩემი, თვით სტამბის ამხანაგობის და ბევრიც სხვების. აქვე იბეჭდება გაზეთი „ივერია“ და ხანდისხან სხვა და სხვა დრო გამოცემანც. დღეს თჳილისში ოთხი ქართული

სტამბა არსებობს, სადაც ნახევრამდის ქართული წიგნები და საქმეები იბეჭდება. უნდა ვსთქვათ, რომ დღეს არც ეს სტამბები ჰყოფნის ქართველთ და ამ სტამბებს რომ ერთი სხვა დიდი სტამბაც მოემატოს, მაშინაც-კი საქმარისი იქმნება მათთვის საქმე, რადგანაც ხშირად ხსენებული სტამბები ვერც კი ასლიან საქმეების შესრულებას.

მაშასადამე მკითხველი აშკარათ მიხვდება, რომ ჩვენში, რამდენიც დრო გადის, იმდენი მწიგნობრობის საქმეც წინ მიდის და სტამბის მოახლოვლებაც ემატება. სტამბა და წიგნის ბეჭდვის საჭიროება თფილისს გარეშე საქართველოს სხვა კუთხეებსაც დიდათ დაეტყო, ასეთია ნამეტურ იმერეთი. ქუთაისში მთავრობისაგან გახსნილი სტამბა 1850 წლებიდან არსებობდა, ამ სტამბაში ხანდისხან ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, მაგრამ ეს არ კმაროდა, 1880 წ. იქ გაიხსნა მეორე სტამბა სადაც ქართული წიგნების ბეჭდვამაც კარგათ იჩინა თავი. 1875 წლების შემდეგ იმერეთს უფრო ემცნეოდა წიგნების ბეჭდვის მოთხოვნების საჭიროება, იმერეთში არის ზოგიერთებმა იწყეს სხვა და სხვა წიგნების გამოცემა ქ. ქუთაისს. ამ გარემოებამ სხვა სტამბის გახსნაც მოითხოვა, მალე გაიხსნა იქმ. გამრეკელის სტამბა, სადაც ერთ დროს გაზეთ „შრომაც“ იბეჭდებოდა. აქვე დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსანი“ სახალხოთ, ახალის სახის მექონ ასოებით, რომლის ყალიბების ჩაპოხსმა და ასოების შემოღება კ. ლორთქიფანიძეს ეკუთვნის. ეს ასოები დაწუნებულ იქმნა ქართველთაგან, ამიტომ იგი დაშთა უხმარებელი. ერთის შეხედვით ეს ასოები ბერძნულ ასოებს ჰგავს, კაცს თვალს უჭრელებს; ამას ბევრათ სჯობია ის ახალი ასოები, რომლის ყალიბები ნიკოლოზ ნიკოლაძემ პარიზში ვაკეთებინა, ასოებიც ჩამოასხმევინა და საბეჭდათაც ვცა-

დეთ, მაგრამ ვერც იგი აღმოჩნდა ჩვენს ფარსავათ. შედარებით-კი ეს უნდა სჯობდეს ზემოხსენებულს და ქუთაისში შემოღებულს. ეს სტამბა შემდეგ გადავიდა პ. წულუკიძის ხელში. ხსენებულ სტამბას მოჰყვა ბ. ფერაძის სტამბა, სადაც ქართული ასოებიც მოათავიეს და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს.

იმერეთში ყველაზე დიდი შრომა და ამაგი გამოიჩინა დეკ. დ. ლამბაშიძის სტამბამ, სადაც დღევანდლამდე იბეჭდება სასულიერო გაზეთი „მწყემსი“ და აკაკის თეოლოგიური ჟურნალი „კრებული“. აქვე იბეჭდება სხვა და სხვა სასულიერო ლიდრონი წიგნები, ხშირათ წერილი წიგნებიც, სახალხოდ, კაპეკილამ დაწყობილი 10 კაპ, ზოგი ჩვენის ისტორი-დამ და ზოგიც საღმრთო სჯულის ისტორიიდან. სტამბის დაარსებამ და წიგნების ბეჭდვამ დიდი საქმე, დიდი სამსახური დათესეს, იმერეთის ერში წიგნების კითხვა და სიყვარული უადვილესათ აღაფრთოვანეს, თფილისის მაწანწალა ვაჭრების წიგნებსაც იქით გზაში გადაეღობნენ. ამ სტამბის შემდეგ ქუთაისში გაიხსნა ივ. კილაძის და იოს. ხელაძის სტამბა, სადაც იბეჭდება დრო და დრო ქართული წიგნები. აქვე გამოიცენ ქუთაისის ამხანაგობის გამოცემანი. ქუთაისის ოთხ სტამბას მალე მებუთეც მოემატა, ეს იყო ილ. ჭყონიას სტამბა, სადაც იბეჭდებოდა გაზეთი მეურნეა. სხვა და სხვა გარემოების მეოხებით ამ სტამბამ დიდხანს ვერ შესძლო არსებობა და მიტომ იგი შექენილ იქმნა ბ.ბ. კილაძისა და ი. ხელაძისაგან, დღეს ქუთაისში სულ ოთხი სტამბა არსებობს, ქუთაისში ამსზე მეტი ვგონებთ ჯერ საქიროც არ იქმნეს. რადგანაც იმერთ შორის ყოველს დაბასა და ქალაქშიაც იღვიძებს სტამბის გახსნის საქიროება, მაგალითად, საქმე და მიმბაძობა ისე წავიდა მათ შორის, რომ

1887 წ. კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ თეთი ოზურგეთშიაც გახსნა ქართული წიგნის საბეჭდი სტამბა. ამ სტამბის გახსნის საქმეს გრ. გურიელი დიდის სიხარულით მიეგება. პირველ დღესვე შებრძანდა სტამბაში და ასოთ-ამწყობს ასე უთხრა:—, რას კსუდაჲ ამას, იმასაც მოკესწარ, რომ გურიაში, ოზურგეთში, სტამბა ვნახე ოჲ, თქვენს მარჯვენას კი ჩვენცაღე, თქვენს მარჯვენას, რითაც-კი მისურკებთ და დამაკლებთ, მე მზათა ვარ, რომ ყოველთვის გემსახურდეთ“. ამ სტამბაში გამოიცა „ვეფხისტყაოსანიც“—კი. სხვა და სხვა წერილი და დიდრონი წიგნებიც, გურულები ჩქარა შეეჩვივნენ სტამბის საქმეებს. მათში მალე ჩვეულებათ წაკიდა ქორწინების და მიცვალებულთა ამბების განცხადებით ბეჭდვა. კ. თავართქილაძემ ამ სტამბის გახსნით დიდი სამსახური გაუწია კერძოთ გურულებს და საერთოთ ქართველებს. ეს ენერჯიული კაცი მარტოთ ოზურგეთის სტამბას არ დასჯერდა, იგი გადავიდა სამეგრელიოში და დ. სენაკშიაც გახსნა ქართული წიგნების საბეჭდავი სტამბა, სადაც მრავლად იწყეს წიგნების გამოცემა. კ. თავართქილაძის გარდა სტამბის აღვილათ პოენის მეოხებით სხვებმაც იწყეს დრო და დრო წერილი წიგნების გამოცემა. სენაკს შემდეგ ამავე პირმა და აღფ. მიქელაიშვილმა ბათუმშიაც გახსნეს ქართული წიგნების საბეჭდავი სტამბა, სადაც პირველად გამოიცნ ქართული წიგნები. ჩვენს ძველებს რომ სმენა ჰქონდესთ, მაშინ იგინი ბათუმში ასეთი სტამბის გახსნით მგონი გაიხარებდნენ. ამათ სტამბის გახსნამდის ბათუმში მახარაძესაც ჰქონდა სტამბა, სადაც მცირედ ქართული ასოებიც იყო, იგი უფრო რუსულ საქმეების კეთებას მისდევდა. კ. თავართქილაძის სტამბის გახსნამ ბათუმში ბევრნაირათ იმოქმედა, იმედია იქ წიგნების გამომცემლობაც წარმატებას მი-

ეცემა, ამის ნიშნები ჩვენ უკვე ენახეთ: წიგნთ გამოცემე-
მეო ამხანაგობა „გლეხმა“ პირველად ბათუმში ამ სტამბო-
ბილამ დაიწყეს გამომცემლობა,

ზემო ხსენებულ სტამბებთ გარდა ფოთსაც ეღირსა
სტამბა და 1890 წლებში, იქ გახსნა სტამბა ლავრენტი
ტულუშმა. ამანაც მოათავსა ქართული ასოები, ქართული
წიგნებიც გამოსცა. მგალითად იქ დაიბეჭდა ვრცელი
საექიმო წიგნი „სიმართელის კილობანი“, ორი წიგნი ქარ-
თულის პიესებისა და რამდენიმეც სხვა წერილი წიგნები.
ამავე სტამბის პატრონმა პატარა სტამბა ზუგდიდშიაც
გახსნა, სადაც ღღევანდლამდე არსებობს. ზუგდიდის შე-
მდეგ სოხუმშიაც გახსნეს სტამბა, სადაც სანატრელია,
რომ ქართული წერილი წიგნების ბეჭდვაც დაიწყონ.
ასეთსავე საჭიროებას შეადგენს ახალციხეში ქართული
სტამბის დაარსება და წიგნების ბეჭდვა. ეს არის რიცხვი
ღღევანდელის იმერეთის სტამბების და რაც დრო გადის
მით მათი მოთხოვნილებაც ერთი ათად მატულობს. ქარ-
თლსა და კახეთში კი ეს ასე ვერ მადის, თუმცა ექვთიმე
ხელოძის წყალობით პატარა სტამბებუ თელავსა და სილ-
ნალსაც გაიხსნა, სადაც ღღევანდლამდინაც არსებობს,
ორივე ქალაქის სტამბებში წიგნებიც დაიბეჭდა ადრე.
ჩვენ გვეგონა, რომ იქ სხვა-და-სხვა გამომცემლობებიც იჩენ-
დნენ თავს, მაგრამ რამდენიმე წიგნაკების გამოცემის შე-
მდეგ იქ სხვა არავინ გამოჩნდა, არავინ რა დაბეჭდა.
ხსენებულ ქალაქების საქმეთა მოწყობას არც გორი ჩა-
მორჩა, აქ სტამბა გახსნა არ. კალანდაძემ, ეს სტამბა
დღესაც არსებობს, ქართული ასოებიც აქვს, პირველ
წიგნათ აქ გამოიცა „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფე-
ლისა, თარგმანი პატრის ანსელმო მღვდრიშვილისაგან.
ვენ სრული იმედი გვქონდა, რომ ამ სტამბიდან სხვა

წიგნებიც გამოიცემოდნენ, მაგრამ ეს ასე არ იქმნა, იქ ხსენებულის წიგნით შეჩერდა გამოცემა. უკანასკნელს წლებში, თვით კავკავის ქართველთაც იგრძნეს ქართული ასოების საჭიროება, კავკავის ერთმა უცხოელმა მესტაჰემ ქართული ასოებიც გააჩინა და იქ ორი ქართული წიგნაკიც დაიბეჭდა. იმედია შემდეგ სხვებიც მიბაძვენ ამ სამაგალითო საქმეებს და წიგნების გამოცემას განაგრძობენ. სხვა-და-სხვა ვარემოებათა და შემთხვევებთა ქართული სტამბების დახსნის საჭიროება საქართველოს გარეშე, უცხო ქვეყნებშიაც იქმნა გამოწვეული. მაგალითებრ: 1850 წ. ვენეციაში, წმ. ლაზარეს მონასტერში, სადაც არსებობდა სომეხ-კათოლიკეთა მხითარისტების სტამბა, იქვე პეტრე ხარისჭირაშვილის მეოხებით ჩამოსხმულ იქმნა ქართული ასოების ახალი ყალიბები, მით ახალი ასოები და იმავე დროს წიგნების გამოცემაც იწყეს. შემდეგ ეს ასოები იქიდან პ. ხარისჭირაშვილითა კოსტანტინეპოლს გადმოიტანა, თავისაგან აღშენებულს მონასტრის ზღუდეთა შორის ერთს სახლში მოათავსა 1870 წ. ეს სტამბა დღევანდლამდე არსებობს. კოსტანტინეპოლის შემდეგ, პ. ხარისჭირაშვილის მეთაურობით ახალი ქართული სტამბა მონთობანშიაც მოათავსდა (ფრანცია), სადაც ქართველ კათოლიკეთ ბერების მეოხებით რამდენიმე ქართული წიგნებიც გამოიცნენ. როგორც ვიცით, დღეს ამ სტამბებში წიგნებას გამოცემის საქმე შეჩერებულია, პეტრე ხარისჭირაშვილის სიკვდილით საზღვარი მიეცა ასეთ საქმეთა წარმატებას. სამწუხაროა ასეთი დიადი საქმის მომავალში დაკნინება. ამ აღვილებთა გარდა 1832 წ. პარიზში აკადემიკმა მარტ ბროსემ ქართულ-ფრანგულის ასოებით ლიტოგრაფიულის ბეჭდვით გამოსცა ქართლის ცხოვრების ნაწილი, რომელსაც ჩვენში ამ ისტორიას

„პარიზის ქრონიკა“ ეწოდება. 1845 წ. ტრიესტში, ლითოგრაფიულის ბეჭდვით, გამოიცა ქართული წერის დედანი, შედგენილი ტარასი არქიმანდრიტისაგან, ვისი გამოცემა არის ამისი ჩვენ არა ვიცით-რა.

XVIII საუკ. სტამბებთა აღწერაში ჩვენ არ ავნიშნეთ შემდეგი: 1795 წ. უბედურების შემდეგ, როგორც ნათქვამი გვაქვს ზემოთ, თფილისში, ქართული სტამბა მალე განახლდა ისე, რომ 1796 წ. თფილისში ორი-სამი ვრცელი ქართული წიგნიც გამოიცა. განახლებულის სტამბისთვის რუსეთიდან გამოიწერეს სტანოკები და ზოგიც სხვა იარაღი. ერთი სტანოკი, მეფის ბრძანებით, თფილისიდან სომეხთ კათალიკოზს ლუკაზს გაეგზავნა საჩუქრათ, რადგანაც 1795 წ. მტრისაგან ეჩმიადინის სომეხთ სტამბაც იქმნა შემუსვრილი. ამ სტანოკის გაგზავნის შესახებ პ. იოსელიანსაც აქვს ცნობა.

მეფე ერეკლეს და სომეხთ კათალიკოზს ლუკაზს (1780—1799 წ.) შორის დიდი მეგობრობა ყოფილა გამართული, ამათ ერთმანერთისთვის ხშირად წერილები უგზავნიათ. ხანდისხან ერთმანერთს დახმარებიან კიდევ უამისობა, რასაკვირველია, არც შეიძლებოდა. ამ უკანასკნელ წლებში, ეჩმიადინის სომეხთ კათალიკოზის ძველ წიგნებთა მდივან ხანაში აღმოჩნდა დიდძალი წერილები მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოზის ერთმანერთთან მიწერილები. ყველა ეს წერილები ერთათ შეკრიბა სომეხ მოძღვ. აღნიანმა და 1899 წ. თფილისში ცალკე ტომად დასტამბა ამას ეწოდება «მდივანი სომხეთის ისტორიისა» (1780—1800) სხვათა მასალებთა შორის აქ მოიპოვება შემდეგი ცნობაც ჩვენი სტამბის შესახებ.

მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოზს ისეთი მეგობრობა ჰქონიათ ერთმანერთთან, რომ ლუკა კათალი-

კოხს ვითომც მეფე ერეკლესთვის ეჩმიაძინის სტამბოდამ ერთი კარგი სტანოკი გამოგზავნოს ფეშქაშათ. ცნობები მოგვითხრობს, რომ ვითომც დასაბეჭდს ქალაქსაც მეფეს კათალიკოზი უგზავნიდა ეჩმიაძინიდან. ამის შესახებ ჩვენში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. გარდა ამის ცნობები გვაუწყებს, რომ სომეხთ კათალიკოზს ამტერდამიდან (ჰოლანდია) სხვა და სხვა ენების ლექსიკონები გამოეწეროს და ყველა ესენი მეფე ერეკლესთვის მიერთბიოს ფეშქაშათ. ეს თუ მართალია, მაშინ, ჩვენის ფიქრით, იგი 1785 წლებში უნდა ყოფილიყო ს. ცნობა არს, რომ ესევე კათალიკოზი შუაზდგომლობდა შახრიმანთან მიწერ-მოწერაში, რომელიც მეფე ერეკლეს და მის შორის აღიძრა 1780 წლებში. ჩვენს ქართველთ სტამბის ვა მართვის ისტორიაში არსად არის მოხსენებული ეს სომხური ცნობები, რომელთა სიმართლეში ჩვენ ეჭვი გვაქვს.

სასიამოვნო იქმნება, რომ ხსენებულ საქმეებთა შესახებ ცნობები შეიკრიბოს, ჰემმარიტებით კითხვა გამოიკვეს.

აი, ეს გახლავთ ანგარიში და ისტორია ყველა იმ სტამბების, რაც კი 1625—1900 წლამდე საქართველოს და მის გარეშე ქვეყნებში დახსნილან და წიგნები უბეჭდავთ.

ხ. კ.

